६७

सुरेन्द्रको पाठचपुस्तक

(सम्वत् १८९४ तिर)

श्रीगणेशो जयति । इङ्लिस्तानका वादसाहका वंदोवस्तको विस्तार । पहिले वादसाह हुँदा वादसाही तष्तमा वस्नाकन इशामार्गका आइन् वमोजीम पारलमेन्ट कौसल्का साहबान्हरूका सल्लाहमामाफीक "रैयत् प्रजा गैह्रमाथी निसाफ गरौंला । आईन् वमोजीम चलुला ।" भनि अर्चविशप् र विशप भन्याका ईशा मार्गका अष्त्यार औ पारलमेंटका कचहरीका सवै भलामानीसका वीचमा कवुल गरी इश्वरका नाउँको किताव् हातमा लि "जस्तो अघिदेषि भै आयाको छ तस्तै निशाफ गरूला । रैयत् प्रजालाई दु:ख दिन्या छैन। वेनि साफ कदाचित् पनि गर्न्या छैन । कसम् षाजा । है ईश्वर ! ममाथी तम्रो अनुग्रह सधै 'रहोस्' भनि किताव्लाई चुंवन गरि वंद गर्‍यापछि तेलले अभिसेककन गर्दछन् । एत्तिकुरो सवैथोक् गिर्जामा हुन्छ ।

तहाँपछि तष्तमा वसि वादसाहत् चलाऊंछन्। तिनैलाई किङ भन्छन्। किङ भन्याको वादसाह भन्याको हो । ति वादसाह आफना मुलुकका ऊपर एकलै हुकुम् चलाऊछन् । आईन्का दस्तुरले बादसाह कहिले पनि मर्दैनन् । किनभन्या मुलुकको दस्तुर अघीकै वमोजिम रहन जान्छ । घटीवढी हुन सक्तैन। अघिल्ला वादसाह मनिवित्तिकै आयर वमोजीम्जीम उनैका संतानमा जस्ले तष्तमा वस्नु पर्न्या हो उनैलाई वादसाही तष्तमा वसाल्दछन् । एसै निमित्त वादसाह कहिले पनि मर्दैनन् भन्याको हो। एति लेषियाका सवै दस्तुरको चलन् आजतक् छँदैछ ।

वादसाहका संतानमा कोहि वादसाह हुन्या नठहरी तष्त षाली हुन लाग्यो भन्या पारलमेंटका दुवै कौसल्का सल्लाहका अष्त्यारमा मुलुक् रैयत् रहन्छ । तस्निमित्त तिनहरूका तज्वीजमा जो ठहर्छ ऊसैलाई ठहराई बादसाह

तुल्याई तष्तमा बसाऊछन् । पारलमेंटका कचहरीवालाले तक्षीर गर्‍यो भन्या वादसाहले वदली गर्न सक्तछन् ।

वादसाहको वेगं आपनु मार्गमाकी छोरि कसैकी व्याहा गरी ल्यायाकी वादसाह ज्यूँदा रहंज्याल् कुईनकान्सर्ट भन्छन् वादसाह पस्यापछि ईनै वेगंको नाम कुईन डोजवर भन्छन् । वादसाहलाई छोरा भयेनन् छोरिमात्रै जन्मीन् भन्या जेठी छोरीलाई कुईन रिजन्ट भन्छन् । ई सवै तौरले वादसाही तष्तको मालिक् हुन सक्तछिन् । ईन्माथी र वादसाहमाथी दगा गर्न्याको कसूर वरोवर हुन्छ । वादसाहका जेठा छोरालाई प्रेन्स अफ्वेल्स भन्छन्। यो ज्युंज्यालसम्म अरु छोराराज्यका मालिक् हुन सक्तैनन् । वादसाहका अरु छोरालाई रायल डयूक् भन्छन् ।

डयूक १, म्यार्कुवीस् १, एरल्. १ विकौनट् १, वरेन् १, एति ५ वादसाही षेताव हुन् । ई षेताव् वादसाहका हजूरवाट दुनिआदार अंगरेजहरूलाई वक्सीस हुन्छ । जस्लाई यो षिताव् वक्स्याको छ, ऊस्का संतान दरसंतानसम्म जेठाहिलाई रहंछ जेठो मर्‍यापछि उसको औलादमा जो वडो हुन्छ तेसैलाई यो षेताप रहंछ । जेठाको संतान रहंज्याल्सम्म अरू भाईहरूलाई हुन सक्तैन । जेठाको संतान रहेन, तेस्का भाईहरूको पनि संतान रहेन भन्या तेस्का काकाका छोरालाई हुन सक्छ । किनभन्या यो षेताव् षान्दान्देषि भै आयाको हुनाले माकूफ हुँदैन । तर कौनै वषतमा ई ५ दर्जाका कसैले ठूलो कसूर औ वादसाहसितको विरोध गर्नु र वादसाहका वैरीसित मिल्नु गर्‍यो भन्या उस्का औलादका यो नाम रहदैन ।

वादसाह षुसी भैकन इनै षेतावले गरि दर्जा बढाउंछन् । पहिले सवभंदा तल्लो दर्जा वीरन् हो । तेहि मिल्दछ । तेस्पछि विकौन्ट, ताँहादेषि एरल्, तेस्पछि म्याकुंवीस्, ताँहादेषी वढीकन डच्यूक षेताव पाऊंछ ।

यो सवै षेतावका मानको दर्जा घटीवढी छ, तर ई पारलमेंटका पहिला कोसल्का लार्डहरूसँग सवैजना वरोवर गरि वस्न पाऊँछन् । आपुस्मा दर्जा पनि मिल्दछ । तस्निमित्त ई सबैलाई पियर्स भन्छन् । पियर्स भन्याको अर्थ वरावर वस्न पाऊन्या भन्याको हो । इन्हरु सवैगरि चारसय जति मानिस् हुन्छन् ई सवै लारड कहलाऊंछन् ।

अर्चविशप १, विशप् १ इ २ षेताव् पात्साही हुन् । ईशाको मार्ग वेस्गरि जांन्या बहुतै चोषिनीति गर्न्यालाई मिल्छ । पारलमेंटका औवल् कौसलमा ईन्हरू र डच्यूक वर्गैह वस्दछन् । ईह्नरूलाई पनि पियर लारड् भन्छन् । ईशाका मार्ग जांन्यामा कोहि गृहस्थी कोही संतान्

नहुन्या हुन्छन् । तैसैनिमित्त उनैका संतान्लाई मात्र ई दुई षेताव दिनु भंन्या दस्तुर छैन ।

अर्चविशप् भन्यापछि साना दर्जाका विशप्लाई बादसाहका हजूरबाट अर्चविशप् भन्याको ठुलो षेषात् दिना लायक हुंछ । विशप्का दर्जामा विशप् देषी तलको ईशा मार्ग जांन्या डीकन १, अर्च–डीकन् १, रिक्टर १, क्यूरिट् १ ईनै ४ जनामा एकजना हुन्छ ।

अर्चविशप् भन्याको राजगुर जस्तो भन्याको हो । इङलिस्तानका तमाम मुलुकमा ईशामार्गका शास्त्र चलाउन्या इनै अर्चविशप् र विशप्को अष्त्यार छ ।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

इङ्लिस्तान : बेलायत ।

ईसामार्ग : क्रिस्चियन धर्म ।

आइन् : नियम, ऐन ।

पारल्मेन्ट(< *parliament*) : संसद ।

कौसल (*Council*) : सदन ।

अर्चविशप् (> *Archbishop*) : बेलाइतको सर्वोच्च धर्माधिकारी।

विशप् (< *Bishop*) : सर्वोच्च धर्माधिकारीभन्दा एक तह मुनिको दर्जा ।

गिर्जा : क्रिस्चियन मंदिर ।

किङ (*King*) : राजा ।

दस्तुर : नियम ।

किनभन्या : किनभने । पुरानु'क्यान' अब बोलचालमा 'किन' भैसकेछ भन्ने यस शब्दले थाहा दिन्छ ।

मर्निवित्तिकै : मर्नेबित्तिकै ।

आयन् : ऐन ।

तक्सीर : अपराध। हेर्नोस् पृष्ठ ३३४ 'तकसिर' ।

ब्याहा : विहे ।

कुईन्कान्सर्ट (*Queen consort*) : राजाकी दुलही ।

कुईन डौवजर(< *Queen dowager* : राजाकी विधवा दुलही।

कुईनरिजन्ट (> *Queen regnant*) राज्यको हकवाली मैयां, अथवा राज्यकी शासिका रानी।

प्रेन्स अफ् वैल्स (> *prince of Wales*) बेलाइतका युवराजाधिराज ।

ज्युंज्याल : बांचुन्जेल ।

रायल डच्यूक(> *Royal Duke*) : बेलाइतका अधिराजकुमारहरू।

डच्यूक (*Duke*) : बेलाइतको सर्वोच्च भारदारी दर्जा ।

म्याकुंवीस् (> *Marqueess*) : डच्यूक मुनिको दर्जा ।

एरल् (> *Earl*) : म्याकुंवीस मुनिको दर्जा ।

विकौनट् (< *viscount*) : एरल् मुनिको दर्जा ।

वरेन् (> *Baron*) : विकौनट् मुनिको दर्जा ।

तष्त : गद्दी ।

षेताव : दर्जा ।

औलाद : सन्तान ।

वीरन : हेर्नोस् विकौंन्ट : हेर्नोस्. "विकौनट्" माथि ।

यारल्मे वरेन् : हेर्नोस् 'पारल्मेन्ट' माथि । लार्ड (< *Lord*) भारदार ।

पियर्स (> *Peers*) : भारदारहरू।

लारड् : हेर्नोस् 'लार्ड' माथि ।

औवल् : अब्बल ।

डीकन (*deacon*): विशप मुनिको धार्मिक दर्जा ।

अर्चडीकन् (< *Arcdeacon*) : डीकन मुनिको पद ।

रिक्टर (*Rectar*) : अर्चडीकन् मुनिको धार्मिक दर्जा ।

क्यूरिट् (> *Curote*) : रिक्टर मुनिको धार्मिक दर्जा ।

६८

पद्मशर्मा

अध्यात्मरामायण लंकाकाण्ड

सम्वत् १८९६ साउन

श्रीगणेशाय नमः। श्रीशिवोवाच। हे पार्वती ! ताहापछि श्रीरामचन्द्रले हनुमान्ले सीता षोजन गया र सीता पाइकन सिताको सर्व वृत्तांत हनुमानले गऱ्याको कुरा सुनी माहा हर्षमान भै श्रीरामले आज्ञा गर्दा भया, "हे मित्र सुग्रीव ! हनुमानले गऱ्याका जस्तो ठूलो सामर्थको कार्य देवताहरूले पनि गर्नाको सामर्थ्यं हुन्या छैन। अरु यो पृथिवीमण्डलमा जन्म भयाका मनुष्यले ता कार्य गर्नु ता क्या कुरा छ, मनैले मात्र चिताउ (नु) पनि सकन्या छैनन्। यस्तो कार्य हनुमानले गऱ्या।

"कसो भन्या १०० जोजन बिस्तार भयाको समुद्र नाघि जानाको को पुरुषको सामर्थ होला। फेरी राक्षसहरुले रक्षा गरी राष्याको लंकाभित्र गैकन चौपट्ट गरी आउनु कस्को सामर्थ होला। हे मित्र सुग्रीव ! एस्ता सेवक वीर हनुमानले सर्व कार्य गऱ्या। हनुमान् जस्ता वी (र) यस् लोकमा पत्तिन भयाका छैनन् परलोकमा पनि दुर्लभ हुंछ।

\+ \+ \+ \+

हे पार्वति ! यो लंकाकाण्ड संपूर्ण सुन्न सकेन भन्या यो रामचन्द्रले राजेभिसेक गऱ्याको अर्ध सुन्यो भन्या सारा रामायन सुन्याको फल प्राप्त हुंछ। यस् कथा सुन्या प्रभावले अनेक कोटि २ गौदान गऱ्याको फल पाउंदछ। कोटि अस्वमेघ गऱ्याको फल पाउंदछ। यस् कथाहाका प्रभावले तेस् मनुष्यलाई आपदा भन्याको कौने कुराको पर्न्या छैन। फेरि यस् कथाहाका प्रभावले चेरको भय अग्निको भय राजाको भय अनेक भूतादिको भय राक्षस डांकिनिको

भय पनि दुर भई जांछ। यस् कथाहाका प्रभावले नवग्रह पनि शांत भई जान्छन्। पृथ्विमा अनेक रोग छन् ति रोगको पनि भय होवैनन्। सकल सत्रुको पनि नास भइजांछ। परत्रमा केवल रामका चरनको वास भई जांछ। फेरी माहातारीको गर्भमा वास हुनुपर्दैन। जरामरनर्राहित भईजांछ। हे पार्वति! यस्मा संदेह छैन। सत्त २ ले मैले कह्याको छु।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

जोजन : योजना।
कौना पुरुषको : कुन पुरुषको।
राजेभिसेक : राज्याभिषेक।
अधे : अध्याय।
रामायन : रामायण।
कथाहा : कथा।
होवैनन् : नहोलान्।
सत्रु : शत्रु।
चरन : चरण।

६९

शशिधरस्वामी

जोसमनि जोगशास्त्र

(सम्वत् १९०६ अगावै)

येक कोही जोगि आइकन राजा भर्थरि हरिकन अम्रितफल चढायो। "हे राजा ! जो ये अम्रितफल षाला अजम्वर होला" भनि जोगिले राजाथिउं विति गरे। यस्तो जानि राजाले रानि अजम्बर भञा भलो भनि रानिकन दिञा। रानि विरुवादारासंग लाग्यकि रहिछन्। तेहि अजम्वर भया भलो भनि विरुवादारकन दिइं। विरुवादार वेस्स्यसंग लाग्यको रहेछ। वेस्य अजम्वर भया भलो होला भनि वेस्यकन दिञो। तेहि फल हातमाहा लिकन क्य हो भनि सोधी। "जो यो फल षाञा अजमबर होला" भनी भन्यो।

तव वेस्यले विचार गरि, "मेरा अजम्वरले क्य हुन्य छ र? राजाकन दिउं र राजा अजुम्वर भया संसारकन पालना होला।" भनि ये फल राजाकन दिइ। राजाले देष्या। फल चिन्या। राजाले सोध्य, "यो फलतइले कांहां पाइंथिस् ?"

भदा वेस्यले विति गरि, "हे महाराज, विरुवादारले पियेथे।"

राजाले विरुवादारलाई डाक्य र सोध्या, "यो फल तोले कांहां पाइथिस् ?"

भंदा "ले महाराजा ! मलाई त रानिले दिइथि।" भनि विरुवादारले विन्ति गरे।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

येक : एक।

भर्थरि : भर्तृहरि।

अम्रियफल : अम्रतफल।

राजाथिउं राजासंग।

भञा (भया): भएमा। ञा—या।

दिञा : दिए। ञा—य।

विरुवादार : बगैंचे।

लाग्यकि : लागेकी। ग्य—गे।

दिइं : दिइन्।

वेस्य : वेश्या। स्य—स्से।

दिञो : दियो। ञो—यो।

क्य (के) : के। य—ए।

अजमवर : अजम्वर।

हुन्य छ : हुनेछ। न्य—ने।

अजुम्वर : अजम्वर।

सोध्य : सोधे। ध्य—धे।

तइले : तैंले।

पाइंथिस् : पाइथिस्।

डाक्य : डाके। क्य—के।

तोले : तैंले।

७०

इङ्गलिस्तान-वंशावली

सम्वत् १९०९ भन्दा अगावै

श्रीगणेशाय नमः।इंगलिस्तान् वादशाहहरुको वंशावली र अरु षुलासा विस्तार समेत लेषिन्छ ।

पहिला वलीयम् जौन् लडाइ गर्नामा र मुलुक् जित्नामा प्रख्यात् थिया २० वर्ष राज्य गरी लडाइमा मऱ्या । इन्का छोरा दोश्रा वलीयम्वहुतै वुद्धिमान् थिया । ठुला अमीरहरू र पादरीहरू लुट्पिट् गर्दथ्या । इनैले छुटाया । इ बहुत निसाफी थिया । १२ वर्ष राज्य गरी शिकार षेल्न गयामा अर्काको तीर लागी मऱ्या ।

इन्का भाइ पहिला हनरी वुद्धि र विद्यामा प्रसिद्ध हुनाले दानिश्मन्दा नाम थियो । १९ वर्ष राज्य गरी मऱ्या । इन्का छोराहरू साना हुनाले पहिला वलीयम्का छोरीका छोरा इष्टच्युन्ले जवर्दस्तिसँग मुलुक आफ्ना हात गरी १९ वर्ष राज्य गरी निस्सन्तान भै मऱ्या । इनका भाइ दोश्रा हनरी जवाँमर्दी र वुद्धिमा उस्काल्मा इन्का वरोवर कोइ थियेनन् । तिन्ले इंगलिस्तानका ३ टापू मध्ये आयर्लेण्ड भन्याको टापू जीति इंगलिस्तानमा मिलाया । ३५ वर्ष राज्य गरी मऱ्या । इन्का छोरा रेचर्ड पहिला शेरशाह लडनामा प्रख्यात् थिया । रूम मुलुकमा मुशलसानहरूसँग वहुत् लड्या ।

निदान् फिर्न्या वेलामा फौजलाइ अर्को वाटो गरी आफ्ना मुलुकतिर हिंडाइ थोरै मालिससँग ली आँफु पनि सहरतिर जाँदा वाटामा कोइ १ राजाले एक्लै देषि कयेद गरी २० लाष रुपैया दिया तलाइ छोड्छु भन्दा इन्ले यो षवर आँफ्ना शहमा पठाया । प्रजाहरू उन्लाइ वहुत् मान्थ्या र २० लाख रुपैया दी तिन्लाई कएददेषी छुटाइ ल्याया । १० वर्ष राज्य गरी निस्सन्तान

भै लडाइमा मऱ्या ।

X ⊠ ⊠ ⊠

इंगलिस्तान्का वादशाहहरू इगलंड आएलंण्ड र स्काटलंड ३ टापूमा राज्य गर्छन् । कलकत्तादेषी तहासम्म जहाजको वाटो ८००० कोश छ । ताहाको हावा वाऱ्हे मैन्हा भोटका माफिक् छ । सर्दि गर्मि भन्या हिन्दुस्तान् माफिक हुंछ । बहुतै हुंछ । जाडाका समयमा कैल्हे तुसारो १ महिनासम्म १ त्रित्ता वाक्लो रहंछ । नदीको पानि जम्दा मानिसहरु तमासालाइ वहुत् जमा हुंछन् । जाडोज्यादा हुनाले तेस् मुलुकका मानिस् दुःख पाउंदा हुन् भनी हिन्दुस्तानीहरु भन्दा हुन्, तर उहा मानिस् सुखैमा रहन्छन् । उन्काघर प्रती॰ कोठामा आतीश्षाना वनाइ पत्थरका कोइलाको आगो ताप्छन् । ढोकामा र झ्याल्मा शीशा लाइ गर्मी गराउंछन् । कपडा भन्या पश्मीनै लाउंछन् । वाँहा चावल् उब्जदैन । छोटावडा सव गहुँ षान्छन् । भारी वोक्नालाइ गाडी छन्। मानिस् वोक्तैनन् । हामीलाइ पनी यो काम पशुकै हो की भन्या जस्तो लाग्छ ।

वाँहाँको राजधानी नगर लण्डन तमज् नदीका किनारामा छ । एक करोड पचिस् लाष मानिस् तहा छन् । १ सालको आमदानी ७० करोड हुंछ। राजाहरुको वृद्धि फौजले मात्रै हुंदैन, वन्दोवस्त र वृद्धिले वढदछ भनी हामी-हरू धेरै फौज राषतीन, वाँहाका वादशाहको फौज् तोपषाना र तुरुक् सवार वाहीक् एकलाष पचिस् हजार छन् । इ ३ टापुमा ११७ सुवा छन् । तहाँ दस्तूरव्यतिरिक्त केही काम कुरो हुन सक्तैन । भाऱदारहरूसंग सलाह नगरी वादशाह केही काम पनी गर्दैनन् । शुभम् समाप्तमिदं ।

(वीर पुस्तकालयबाट)

विशेष शब्दहरू

वलीयम् जोन (*William*) : विलियम प्रथम ।

हनरी (*Henry*) : हेनरी ।

इष्टच्युन् (*Stephen*): विलियमका नाति ।

रेचर्ड (*Richard*) : रिचार्ड ।

रूम (*Rome*) : रोम ।

आएर्लेण्ड (*Ireland*) : आयर्ल्याण्ड ।

इंगलंड (*England*): इङ्गल्याण्ड ।

आएलंण्ड : हेर्नोस् 'आएर्लेण्ड' माथि।

स्काटलंड (*Scotland*) : स्कोटल्याण्ड ।

तमज् (*Thames*): टेम्ज नदी ।

दस्तूरव्यतिरिक्त : नियमबाहेक,नियम नाघी ।

७१

मेजर रघुवीरसिंह

सामान्यज्ञान

शान्तिशतक (सम्वत् १६०९)

गंगाका तिरमा हिमाल पर्वतका सिलामा पमासन गरि वस्याका व्रह्मज्ञानका अभ्याष गर्न्या विधिले योगनिद्रारूपि सान्तसमाधिमा ढेरै दिन रहनाले वनका वुढा मृगहरूको संका नमानि आई मेरा आंगमा कंन्याउन पाउनाले हर्षित् न्हैहुन् ।

वाटका माझमा हिडन लाग्याका जिर्ण भयाका कन्थावढिरह्याका मकन वाट मारि डऱ्याका मानिसहरूले डर मानि क्रिपा राषि कौतुकले हेरियाका परव्रह्मका तत्वध्यानरूपि अमृत्‌रसका अनुभव सुषले णिदायाका झैं भयाका मेरा अजुली रह्याका भिक्षान्नकन संका नमानि हातिका सुडले झिकि कैल्हे लिनन् ?

शंशार अनित्य हो भंन्या विवेक मलाई हुनाले हरिणिहरूका जस्ता नेत्र भयाका तरूणि स्त्रि सून्दरि स्त्रिहरूसंग रहनाको ईक्षा मेरा हृदयमा कदाचित्त रहर्दैन । षशोला कि भंन्या संकाले स्वर्गमा क्षणभर पनि षुसि भै रहन मेरा इक्ष्या हुंदैन । अरू नासिन्या विषयभोगहरूमा पनि मेरो तृस्ना जांदैन । तसर्थ गंगाजीका तिरमा वशि परम उत्कृष्टा भयाका विष्णुहरूका चरणकमलमा ध्याम गर्न मेरो मन इक्षा गर्दछु ।

हे मायारूपि माता ! हे कूमतिरूपि वहिनि ! हे मोहजालिरूपि पिता! टिमिहरू सर्व मलाई छोडि जाउ। तिमीहरूको र मेरो कैल्हे पनि फेरि मिलनु

♣ यस कोष्ठमा स्थित पदहरू दोहोरो लेखिएका हुन्

नपर्न्या वियोग हवस् । उसै क्षणमा लक्ष्मिका श्वामी विष्णुका चरणदेखि वह्याकि गंगाजिका तरंगले भिजायाका (तरंगले भिजायाका) ढुंगाकामा वषि हृदयकमलमा परंव्रह्मका अनुभव गरि म वस्ता हुं ।

हे अहंकार ! तं मलाइ छोडि काटि जाई जा । हे पाप ! तं पनि मसंग (न) वश । हे लोभ ! तं पनि मसंग नवस्, फरक भै जा । हे क्रोध ! तं पनि चांडै अरू ठाउंमा जा । म अव दोषका रहन्या घर होईन। किनभन्या एकचित्त भै ध्यान गर्नाले त्रिभुवनको नाथ भयाका श्रीविष्णु मेरा हृदयकमलमा विराजामान भयाका छन् ।

हे माता पृथ्वि ! हे मित्र वायु ! हे संगि तेज ! हे भ्राता आकास् हात जोरि तिमिहरूका संग वस्नाले उपज्याको सतकर्मका प्रभावले प्रकास् भयाका निर्मल ज्ञानले सर्व मोह महिमा नास भयाका म परंब्रह्मपदमा अवश्चिय गरि लिन हुन्या छु ।

विशेष शब्दहरू

सान्त्रिसटक् : शान्तिशतक ।
न्हैहुन् : रहून् ।
वाटका : बाटाका ।
वाट मारि : वात मारी ।
णिदायाका : निदाएका ।
शंशार : संसार ।
ईक्षा : इच्छा ।
ईक्ष्या : इच्छा ।
तृष्न्ना : तृष्णा ।
टिमिहरू : तिमिहरू ।
किनभन्या : किनभने ।
अवश्चिय : अवश्य । यहाँ 'अवश्य' र 'निश्चय' दुवै पदहरूको मिश्रण (*Contamination*) भएको छ ।

सूचना:— यसको पाण्डुलिपि मदन पुरस्कार पुस्तकालयमा छ ।

७२

भानुभक्त आचार्य

[क] रमानाथलाई चिठी

(सम्वत् १९१५ मंसिर)

स्वस्तिश्री चिरंजीवी श्री नानी रमानाथ शर्मणि श्री भानुभक्त शर्मण: शुभाशीर्वादा: सन्तु । उप्रान्त पढ्दैनस् भन्दा सुन्दछु । मेरा कंढापरि जति उमलंछस्, यांह्रावाट म क्या गरू । म तांह्रा आयापछि तैंले नपह्र्याको ठहरावा भन्या, वावैं, तेरा ज्यानको आसा नराखि लात मार्न्या छु । कि तैंले मर्नु पर्ला कि मरि सुख पाउंन्याछस् कि पह्रि सुख पाउन्या छस् । कि तैंले मर्नु कि पन्हुं । तेरी आमले पनि यो चिठि हेरि साझ वेहान तलाई लात मारी घोकन लावोस् । आज तेरी आमाका चेत आयेनन् र तलाई षेलन दियी भन्या मैले लात मारि मर्नान्ति पार्न्याको तमासा हेर्लि । हेर् वावैं ! पह्रिनस् भन्या तेरो जिउ खंज गराई छोडुला रति जति तेरा माया मान्न्या छैंन । सो जानी तेरी आमाले तलाई अदपमा राषि घोकाउनु, तैंले घोकनु । आजसंम कति पह्रिस्? जाहांसंम पाठ पुऱ्यायाको छु भनि लेषि पठा । अघि पऱ्ह्याका पनि विर्सिस् कि आउंछ ? तेरा हातले लेषि पठा । नह्रि भन्या तेरो ज्यान सावुद राषन्या छैन । धेरै क्या लेषु, किमधिकं ? मिति मार्ग शुदि १ रोज ३ मुकाम महावौद्ध टोल शुभम् ।

✶ ताहां पढदैन भन्या मानिस साथ लाई मंसिरभित्रे जाहां पठाइदे । म आउंदा । संगै लि आउंला । जांह्रि पढाउंछु। तांह्रि पढ्छ भन्या वढिया हो।

(नरनाथ शर्माकृत भानुभक्तको जीवनीबाट)

✶ यो डफ्फा चाहिं भानुभक्तले आफ्नी जाहानलाई लेखेका हुन् । यो डफ्फा चिठीको किनारमा लेखिएको छ ।

विशेष शब्दहरू

भन्दा सुन्दछ : भन्ने सुन्दछु ।
कंढापरि : परोक्षमा ।
नपऱ्ह्याको : नपढेको ।
पऱ्हि : पढी ।
पन्हुं : पढ्नु ।
मर्नान्ति : मरणान्त । पूर्व नेपालतिर यससंग मिल्दो 'मर्लान्ति' अझै बोलिन्छ ।
पऱ्हिनस् : पढिनस् ।
चिठि : चिठी । कतैकतै 'चिट्ठि' छापिएको देखियो जुन भानुभक्तको चिठीअनुसार अशुद्ध ठहरिन्छ ।'
वेहान : बिहान ।
पऱ्हिस् : पढिस् ।
पऱ्ह्याका पढेका ।
नह्रि भन्या : नत्र ।

★

[ख] कालु जैसीको तमसुक

(सम्वत् १९१७ फागुन)

स्वस्ति श्रीशाके १७८२ मा। धनीकनाम श्रीभानुभक्त उपाध्या। ऋणीकनाम कालु जैसी। ऋणगृहीतं मोहोर रुपञा १२ अक्षेरेपि वान्ह कर्जा लिञा वापत् साल १७ को वालि तिर्ना निमित्त। इ रुपञाले लामा षेत १।८० मध्ये षेत मुरि। २ र यसैको लगा पाषामध्ये मेरो अंश भोग बन्धक लेषि दिञा। भाका भरिपुसको।

साक्षि श्यामलाल उपाध्या विष्णुहरि उपाध्या, यज्ञलाल उपाध्या, शुकदेव उपाध्याय ढुंगाना, गोपीवल्लभ उपाध्या कोइराला। लेषक साक्षी भानुभक्त उपाध्याय।

इति सम्वत् १९१७ साल मिति फाल्गुन शुदि ३ रोज ५ शुभम्।

(नरनाथ शर्माकृत भानुभक्तको जीवनीबाट)

[ग] साधुरामको कपाली तमसुक

(सम्वत् १९१८ फागुन)

स्वस्ति श्रीशाके १७८३ मासे १२ : एहि सालमा धनीकनाम भानुभक्त पण्डित। ऋणीकनाम साधुराम नेवार। गत मोहर रुपया २० अक्षरेपि विस्। इ रुपयाको व्याज वाइसा। भाका भरिपुस। यस पत्रका साक्षि लक्ष्मीप्रसाद पण्डित।

इति संवत् १९१८ साल मिति फाल्गुन वदि १२ रोज ३ शुभम्।

(नरनाथ शर्माकृत भानुभक्तको जीवनीबाट)

अक्षररेपि : अक्षेरे अपि, अच्छेरमा पनि।   रुपया (रुपयाँ) : रुपियाँ।

[घ] रमानाथलाई चिठो

(सम्वत् १९१९ बैशाख)

स्वस्तिश्री सकलमंगलालय श्रीनानी रमानाथ शर्मणि श्रीभानुभक्त शर्मण: शुभाशिष: सन्तु। उप्रान्त येतिज्यालमा म घर आइ पुगन्या थीञा। उत्तरकाण्ड रामायण केहि वाँकि वनाउन रह्याको थियो र सबै इष्टमित्रले 'त्यो रामायण समाप्ति गरि जानु भया लोकले गाउँन्या छ तपाञिलाइ पनी जो हुनु सिद्धि यतैवाट हुन्या छ, सिद्ध गराइ जाउ' भनी वडा वडाले पनी वेस् हो भनी त्यैं सिद्ध गराउन लागि रह्याँ छु। सय ढेढ सय सिलोक् वनाउन वाँकि छ। यो सिद्ध गराई भरिवैशाषमा अवश्य आइ पुग्छू।

दुंसिमा मगरहरूले हाम्रो सुर वाधि दिया भन्या तिन्को याद पनि हामीले राषनै पर्छ। हेमलाल श्रीप्रसादले रूपया लियेनन् भन्या पनि संतोषमा रह्यास्। येस्ले पछि कल्याणै हुन्याछ।

अवश्य म आउँछू म आइपुगन्ज्याल घरका लालछिन् वस्तुहरूको संभार गऱ्यास्। भाइलाइ पऱ्हाउँदै रह्यास्। किमधिकं। मिति १९१६ साल वैशाख वदि २ रोज शुभम्।

★दुंसिका थरि लक्षोमन् थापाले मागन आया अट्क्यो भन्छन् भन्या २५।३० दियास्। अरुलाइ म आइ दिउँला।

(नरनाथ शर्माकृत भानुभक्तको जीवनीबाट)

येतिज्यालमा : यतिञ्जेलमा।
भरिवैशाषमा : वैशाखभरमा।
रह्यास् : रहेस्।
पुगन्ज्याल : पुगुन्जेल।
लालछिन् : गाई वस्तु। जुम्लातिर अझै "लालच्छिमी" भनिदैछ।नरनाथले यस शब्दलाई 'लालवाल् भनेर पढ्नु भएको छ (हेर्नोस् भानुभक्तको जीवनी पृष्ठ ६७)।
लक्षोमन् (< लक्ष्मण) : लछुमन।
दियास् : दिएस्।
पऱ्हाउँदै : पढाउँदै।

[ङ] बिन्तीपत्र

(सम्वत् १९२२ मंसिर)

श्री १

विन्तिपत्रमिदम् ....

करुणानिधान् स्वामीत्। तनहुं चुंदि षोलाको वाराह वांदले रोपियिन्या १६।१५ षेत छन्। ति षेत अघि वेलैमा तेस् वराह वाँदवाट पानि चलाइ वेलैमा विउ राषि केहि षेत जेठैमा रोपिन्थ्या। पछि बाँद विग्रन जाँदा वेलामा वांद कुलावाट पानि चलाइ वेलामा वर्सिदियो भन्या वेलामाविउ रहन्या वर्सन ढिलायों भन्या वेलामा विउ राप्नै नपाइ जेठमा रोपियिन्या षेत साउनमा रोप्नु पर्‍यो। असोज कात्तिकमा पनि पोलो घट्न जाँदा कुलामा

★ यो डफ्फा किनारामा लेखिएको अंश हो।

पानि कम् हुन जांदा षेत सुकि मोहिं मर्न्या हुंदा वराह वांदले रोपियिन्या १६।७ षेत कमाउन्या सभँ मोहि रून्थ्या।

२१ सालमा असारका दि जांदासम्म कुलामा पानि चल्याको थियेन। वांद लाइ राष्याको थियो, असारका दिन ६ जांदा चुँदि षोलामा ठूलो वाढि जांदा वांदै पनि वग्यो, षोला पनि ठूलो भयो। वाद लाउन सकियेन। षेत विग्रन वंझियीन लाग्या र·· का सभँ मोहि जम्मा भै वसि वांद कांहीं लाउँ भनि सल्लाह गर्दा श्रीधर उपाध्या विरभइ राना श्रीप्रसाद अर्ज्याल् इ तिन् मोहीका षेत काटियिन्या गरि यस ठाउँमा कुलो काटि कस ठाउँमा वांद लाइ पानि चलाया कसैको विग्रदैन सभैका षेत वन्छन् भंन्या सभैको तजवीजमा [ठहरि] "षेत काटियिन्या मोहि क्या भन्छौ? तिमी ३ जना ताहाँ कुलो काट्न सामेल छौ कि छैनौ?" भन्दा श्रीधर पाध्या वीरभइ राना श्रीप्रसाद अर्ज्याल् इ तिन जनाले सामेल छौ भनि सल्लाह दिया र सल्लाहैसित वांद लाउन्या कुलो काटन्या काम गर्‍याको हो।

आज गिरिधर रानाले "मेरा छोरा विरभइ रानाले सल्लाह दियाको होइन वल मिचि कुलो मेरो षेतमा षनि मेरो षेत मुरि। २३ विगारि दिया" भनि हाम्रा नाउमा फिर्‍याद गरि हामिलाइ दु:ख ढेरै दियो। हामीले वल मिचि कुलो काटयाको रहेछ कि तेस्का छोरा विरभइ रानाका सल्लाहाले कुला काटयाको रहेछ वुझि वक्स्या, करुणानिधान्, हामि अनाथका दु:ख छुट्ता हुन्। करुणा रह्या जावस्।

तेस्को रोपनि पिपिल्पा षेत मुरि। २२ पनि विगर्‍याको छैन। षेत विग्र्‍याको मेरो भन्छस् भन्या तेस् कुलाले रोपियाको षेतमा जस्का षेतमा चित्त वुझ्दछ सो षेत तँ षा, यी पिपल्पा षेत सोहि मोहि षाला भन्दा पनि मार्न्दैन। जगा जति काटियाको छ तेस्को मिनहा पनि दिन्छौ भन्दा मिनाहाले पनि मान्दिन षेतसट्टाले पनि मान्दिन तेस् ठाउँमा त्यो कुलै दिन्न भन्छ। करुण-निधान् हामिले कसो गर्न्या हो, जो मर्जी।

शुभचिन्तक भानुभक्तशर्मण : शुभाशीर्वादकोटयो विलसन्तु।

इति संवत् १६२२ साल मार्ग शुदि १३ रोज शुभम्।

("सयपत्री" बाट)

स्वामीत् : स्वामी।
वाद (वांद) : बांद।
रोपियिन्या : रोपिने।
सभँ : सर्व।
दि : दिन।
वंझियीन : बाँझिन।

काटियि:या : काटिने।
फिर्‍याद : उजुर।
रह्या जावस्। रहोस्। तुलनीय 'वक्स्या-जावस्' (पृष्ठ १७३)। पृष्ठ १७४ को 'पठाया गर्यथ्यो' पनि यस्तै खाले प्रयोग हो।

[च] वेनुपाध्याको दानपत्र

(सम्वत् १६२३ फागुन)

लिषितं तनहुँ चुँदि रंघा गाउँ वस्न्या वेनुपाध्या आचार्य। उप्रान्त मेरो जील्ला डिहिमध्ये ३० तिस् पाथि घैयाको विउ जान्या पाषो जगा र साल्वोटया षेतमध्ये मुरि। १० दश् पड्क्या षेतमध्ये मुरि १० जम्मा मुरि। २० विस् लेषियाको येति षेत पाष। शिवलाले उपाध्यालाइ कागत लेषि तिमिले चलन गर्नु भनि चलन दिआ। शिवलाल अधिकारिलाइ दियाको यो जगा मैले कहिल्हे नषोसनू भनि मेरा षुसिराजीसित कागतपत्र लेषी दिआ।

येस पत्रका साक्षी काशीनाथ पण्डित, लक्ष्मीप्रसाद पण्डित, श्रीधर उपाध्या ढकाल्, देउदत्त उपाध्या आचार्य। लेषक साक्षी भानुभक्त पण्डित।

इति सम्वत् १६२३ साल मिति फाल्गुन वदि ८ रोज ४ शुभम्।

(नरनाथकृत भानुभक्तको जीवनीबाट)

जगा : जग्गा।
साल्बोटया : सालबोटे। : खेतको नाउँ।
पड्क्या : पड्के। खेतको नाउँ।

७३

तेस्रो विश्राम

[क] भानुदत्त र मित्रलाभ

नेपाली साहित्यमा 'भानु' शब्दको प्रयोग बारंबार भई रहन्छ किनभने यस शब्दले रातलाई नासेर सन्सारमा दिन निम्त्याउने सूर्यलाई मात्र होइन रम्घा झैं एउटा मामुली गाउँमा जन्मेर पनि आफ्नो कलमको तागतले गर्दा सबै नेपालीहरूको मनमा तस्विर भएर टाँसिन सक्ने भानुभक्त आचार्यलाई पनि व्यक्त गर्छ। भानु शब्दका यी दुई अर्थमा अब एउटा अर्को अर्थ थप्नु पनि आवश्यक भएको छ, त्यो हो भानुदत्त ।

यी भानुदत्त को हुन् अझै राम्ररी थाहा पाइएको छैन । वीरपुस्तकालयमा पाईएको मित्रलाभको अन्त्यमा यो सिलोक छ—

वस्वंकभूपैः प्रमिते शकेऽब्दे ।
सर्पस्यतिथ्यां शनिवासरे मुदा ।।
हितोपदेशाभिधपुस्तकं तदा ।
श्रीभानुदत्तो व्यलिखद् धनार्थे ।।

यस सिलोकको निकै महत्व छ। यो सिलोक नहुंदो हो त हामी मित्रलाभ लेख्ने रचयिता र यसको प्रामाणिक रचनाकालबारे केही थाहा पाउन सक्ने थिएनौं असंख्य कथा-पुराण सम्बन्धी बेनामी ग्रन्थका रचयिता झैं यिनी पनि अतीतको ओझेलमा बिलाउँथे । यस सिलोकले के छर्लङ्ग्याउँछ । भने भानुदत्तले सम्वत १८३३ मा धनप्राप्तिको लागि मित्रलाभको अनुवाद गरेका हुन्। कुनै मंत्रीकी दुलहीलाइ रिझाएर भानुदत्त धनको लाभ गर्न चाहन्थे र ती मंत्री वंशराज पाडे थिए भन्ने कुरा एउटा भिन्नै पुस्तकमा लेखिंईसकेको छ ।

★ यी वंशराज सिंहप्रतापका मंत्रीमध्ये एक थिए ।

★ हेर्नोस् बालकृष्ण पोखरेलको "नेपाली भाषाको कथा" पृष्ठ १८।

उदात्त उद्देश्यले साहित्यको रचना हुनु पर्छ भन्न बानी परेका हामीहरूलाई धनप्राप्तिको लोभले लेख्ने भानुदत्तको प्रसंशा गर्न जांगर नचल्ला । बरु हामीहरूको बिच भानुदत्तलाई लिएर कस्तो प्रसङ्ग उठ्ला भने उनी एकजना पैसा भनेपछि भुतुक्क हुने व्यक्ति थिए, जसको निम्ति साहित्यको रचना गौण अनि स्वामीको चाकरी चाहिं प्रधान थियो । साथै के पनि उल्लेख गरिएला भने कन्याङकुरुङबाट वाल्मीकीमा काव्यप्रेम जागे झैं, आफ्नी दुलहीको अोठे वचनले तुलसीदासमा कवितादेवीको पूजा गर्ने अभिलाषा जागे झैं अथवा घाँसीसँगको कुराकानीले भानुभक्तलाई कीर्तिका भोका तुल्याएझैं भानुदत्त मित्रलाभको रचनाको निम्ति कुत्कुत्याइएका होइनन्, कसैले भानुदत्तमा त्यो उपादेयता छैन जो एउटा साँचो साहित्यिकमा हुनुपर्थ्यो । यस्तैखाले तर्कहरू भानुदत्तको विपक्षमा पेस हुन सक्छन् ।

भानुदत्तको पक्षमा बोल्नलाई पनि हामी अशक्त छैनौं । सबैभन्दा पहिलो जवाफ के दिन सकिन्छ भने मित्रलाभ नै उनको पहिलो कृति हो भन्न सकिन्न । उनी हाले फेला परेका हुन् र उनको अहिलेसम्म अर्को कुनै रचना पाइएको छैन । तर यतिकैमा उनको साहित्यिक जीवनको आरंभ मित्रलाभबाट भएको हो भनेर ठोकुवा गर्ने आधार हामी पाउन्नौं । यति माझिएको शैलीमा लेख्न सक्ने हुनलाई निरन्तरको अभ्यास बिना उनले सकेनन्, यो पनि स्पष्ट छ । उनले मित्रलाभभन्दा पहिले अरू पनि ग्रन्थहरू नेपालीमा लेखेको हुनु पर्छ, यो पनि कम स्पष्ट छैन । यसकारण भानुदत्तलाई केले साहित्यमा रूचि लिन बाध्य गरायो, यो थाहा पाउनको लागि पहिले के कुरो थाहा पाउनु चासोपर्दो छ भने उनी को थिए र कहिलेदेखि साहित्यमा उनले पदार्पण गरे।

अर्को जवाफ के दिन सकिन्छ भने साहित्यिक जतिसुकै निस्वार्थी होस् पारिवारिक कष्टले गाँजेपछि त्यसले छट्याङराको माहात्म्य नगाई सुखै पाउन्न । हामी आज बिसौं शताब्दीमा विचरण गर्दैछौं । साहित्यप्रतिको हाम्रो धारणाको एक प्रकारले रेखि बसी सकेको छ । नेपाली साहित्यिकहरू अचेल स्वरमा स्वर मिलाएर के भन्दैछन् भने त्यस वेलासम्म हाम्रो वाङमय उँभ्यौलीको चौरालीमा पुग्न सक्तैन जबसम्म गाँसबास जुटाउन लेखकले फाल्टु काम गर्नु पर्छ । के यो पनि धनप्राप्तिको प्रलोभन होइन ? यसैले धनप्राप्तिको प्रलोभन देखाएबापत भानुदत्तको उपादेयतामै शंका झिक्ने हाम्रो के हक ?

तेस्रो जवाफ के दिन सकिन्छ भने भानुदत्तको युग सामन्ती युग थियो। कुनै पनि सामन्ती समाजमा कवि, लेखक, कलाकारको वृत्ति प्रभुहरूको कृपा-बेगर चल्न असंभव हुन्छ । यस कुराको विश्वसाहित्यको इतिहासले राम्ररी

CamScanner

पुष्टि दिन्छ । अझै पनि केही कविहरू यस्ता देखिदै छन् जो रिझाएर धन कमाउनको लागि जजमानको स्तुति गान गर्दछन् । स्तुतिको गानवाहेक यस्ता कविहरूको कृतिमा अर्थोक केही पाइँदैन । जति जति समाज उन्नतिको मार्गमा अग्रसर हुँदैछ त्यति त्यति यस प्रकारका फोस्रा स्तुतिहरूको भाउ पनि घट्तै छ । अब त यस्ता लेखक कविलाई चाटुकारको संज्ञा दिइन्छ । नभन्दै कुनै युगको चाटुकारितालाई पनि साहित्य भन्न सकिन्न । यदि कुनै विख्यात कविले कतै चाटुकारिताको प्रयोग गरेको छ भने हामी प्रथम हेराइमै त्यसलाई पर्गेल्न सक्छौं किनभने चाटुकारिता त्यो कटुरस हो जसले साहित्यलाई चुक अमिलाले दूधलाई फटाए झैं फटाई दिन्छ । तर भानुदत्तलाई हामी चाटुकार भन्न सक्तैनौं। के सत्य हो भने सामन्ती युगका अरू लेखक कलाकार झैं उनी पनि आफ्ना प्रभुहरूको सेवा गर्न बाध्य थिए, तापनि उनले साहित्यको आत्मालाई जुठो नपारीकनै आफ्ना प्रभुहरूको सेवा गरेका छन् । किनभने उनको मित्रलाभ आज वंशराजकी दुलहीको मात्र पेवा छैन । त्यो सारा नेपालीहरूको लागि एउटा मूल्यवान वस्तु छ ।

अन्तिम जवाफ के दिन सकिन्छ भने सित्तैमा वितरण गरिएको कला मात्र कला होइन, ज्याला लिने गरी रचिएको कला पनि कला हो। कुनै रद्दी चिज पनि सित्तैं बाँडिन सक्छ, यसो हुँदा मूल्यको आशा नराखी एवं फलप्राप्तिको लोभ नगरी प्रस्तुत भएको जेलाई पनि प्रशंसा गर्नु ठिक होइन, यसको उल्टो ज्याला पाउने उद्देश्यले प्रस्तुत कति कुरा यस्ता हुन्छन् जो ज्यादै उम्दा हुन्छन्, यसैले फलप्राप्तिको लोभलाई औंल्याएर कुनै कुराको उपादेयतामै शंका झिक्नु अनुचित हो । यसकारण भानुदत्तको मित्रलाभको उपयोगितामा हामी कुनै हालतमा शंका झिक्न सक्तैनौं ।

आजभन्दा झन्डै दुई सय वर्ष पहिले पनि नेपालीमा परिमार्जित कथाशैलीको आरम्भ भई सकेको थियो भनेर हामीलाई यस मित्रलाभले थाहा दिन्छ । पृथ्वीनारायणको नेतृत्वमा विशाल नेपालको गठन हुनासाथ नेपाली साहित्यले फस्टाउने मौलाउने हल्किने स्वाउँदिलो आधार पाएको हो भन्ने कुरामा कसैलाई संदेह छ भने उसको संदेहलाई मित्रलाभले निमिटयान्न पारी दिन्छ । भानुभक्त जन्मनुभन्दा झन्डै चालिस वर्षअगावै एकजना अर्का भानु जन्मी पोरी प्रौढ भई सकेका थिए र उनको कलम नेपाली भाषाको लागि वरदान प्रमाणित भई सकेको थियो भन्ने कुरो भानुदत्तको मित्रलाभलाई एकपल्ट पढ्न पाउनेले अस्वीकार गर्न सक्तैन ।

पाठकहरूले भानुदत्तबारे यहाँ प्रकाशित मित्रलाभको पुछारमा पनि

केही लेखिएको पाउनु हुनेछ (पृष्ठ २३८)। तेस्रो उठानमा मित्रलाभको दोस्रो पाण्डुलिपि पनि दिइएको छ । मित्रलाभको रचना भएको झन्डै आधा शताब्दि पछि तयार भएको यस पाण्डुलिपिका प्रतिलिपिकारले भानुदत्तको कृतिलाई जस्ताको तस्तै सारेका छैनन् । भानुदत्त पश्चिम नेपालका थिए, त्यसैले उनको भाषामा खसानी तत्त्वहरू पनि मनग्गे परेका छन्। दोस्रो पाण्डुलिपिमा प्रतिलिपिकारले आफूले बुझ्न नसके जति सबै खसानी तत्वलाई काठमाडौंमा बोलिने तत्कालीन भाषाद्वारा रूपान्तरित गरी दिएका छन् । यसैले दोस्रो पाण्डुलिपिले भानुदत्तको मौलिकतामै आघातपारेको छ । यस कुराको संकेत "नेपाली भाषाको कथा"मा★ मपनि दिईएको छ र साथै यस कुरालाई बुझ्न झन् सजिलो होस् भन्ने विचारले प्रस्तुत ग्रन्थको तेस्रो उठान (शी. २७ ख) मा दोस्रो पाण्डुलिपिको पनि नमुना दिइएको हो ।

भवानीदत्तका काका तारानिधिका छोराको नाउं पनि भानुदत्त पाइएको छ, तर हाम्रा भानुदत्त र भानुदत्त पाँडे एकै व्यक्ति होइनन् । हाम्रा भानुदत्त पाँडे भानुदत्त भन्दा कम्ति पनि आधा शताब्दी जेठा हुनुपर्छ ।

[ख] शशिधर
(बेतियाली)

शशिधर उपाध्याले बेतियाबाट सम्वत् १८३४मा प्रतापसिंह शाहलाई काठमाडौंमा पठाएको चिठो हाम्रो सङ्कलनमा छापिएको छ । आथिन, आथिनन् जस्ता क्रियापदहरूले के शंकेत गर्छन् भने यो शशिधरको मूल स्थान कर्णालीप्रदेश हो । यिनको भाषाको लक्षण केही प्रेमनिधिसँग र केही भानुदत्तसँग मिल्दछ । सल्ल्यानमा बसेका भगन्तनाथलाई संवत् १८३१ मा पृथ्वीनारायणले लेखेको चिठीमा यस्तो लवज परेको छ—'उप्रान्त कृपापत्र समेत शशिधर उपाध्याय आईपुग्या । पत्रार्थ मुहजमानी विधिविस्तार विनती गऱ्या ।" छोटले भगन्तनाथको पत्रवाहक भएर काठमाडौं आउने शशिधर एकै हुन् । यसबाट थाहा हुन्छ यिनी भगन्तनाथका मान्छे थिए र सोहीनाताले यिनले दर्वारमा प्रवेश पाएका थिए ।

जोसमनि संप्रदायका प्रवर्तक रेसुङ्गाली शशिधर (सम्वत् १८०४–१९०६) देखि यिनलाई भिन्न गर्नलाई यिनको नाउँको पछिल्तिर बेतीयाली

★ हेर्नोस् ने. भा. क. पृष्ठ २१ ।

विशेषण जोड्नु आवश्यक छ । अथवा रेसुङ्गाली शशिधरलाई 'स्वामी' एवम् यिनलाई 'उपाध्याय' भनेर पनि भेद दर्शाउन सकिन्छ ।

[ग] श्रीहर्ष आचार्य

अचेलभरि नेपालमा एकथरी बाहुनहरू आफ्नो थरको ठाउँमा 'आ.दि' भन्ने लवज प्रयोग गर्छन् । यो हो 'आचार्य दीक्षित' को छोटो रूप । 'आचार्य दीक्षितको' साटो कसै कसैले दीक्षिताचार्य अथवा दिक्षित मात्र भनेको पनि पाइन्छ । तर आचार्य दीक्षित दीक्षिताचार्य अथवा दीक्षित नयाँ थर हुन्, किनभने सर्वप्रथम शिरोमणिले मात्र यो चलाएका हुन् । यसभन्दा पहिले शिरोमणिका पुर्खाहरू आफूलाई आचार्य भन्थे ।

मदनपुरस्कार पुस्तकालयमा एउटा औषधीसम्बन्धी अप्रकाशित ग्रन्थ छ । यसमा शीर्षक दिइएको छैन, यसैले होला पुस्तकालय तर्फबाट यसको एकाछेउमा "तंत्रमंत्र" भन्ने शीर्षक लेखिएको छ । नभन्दै यो ग्रन्थ कुनै एउटा मात्र विषयमा लेखिएको छैन । यसमा औषधीमूलो मात्र नभएर तंत्रमंत्र पनि पाइन्छन् । तर यो ग्रन्थ थालिन्छ औषधी मूलोदेखि नै र यसको अधिकांश भाग औषधीमूलोमै टुङ्गिन्छ । पुछारमा मात्र अलिकति तंत्रमंत्र परेका छन् । यसो भएको हुनाले तेस्रो उठानमा यस ग्रन्थलाई "औषधी-ग्रंथ" को संज्ञा दिइएको छ ।

मदनपुरस्कार-पुस्तकालयाध्यक्षका अनुसार यो पोस्तक चन्द्रमणि आ. दी. को घरबाट प्राप्त भएको हो । चन्द्रमणिका पुर्खाहरूमा कोही न कोही अवश्य पनि ज्योतिषी हुन्थे । यी ज्योतिषीहरूलाई दैवज्ञ भन्ने पनि चलन थियो । यी दैवज्ञहरू वेलापंचाङ्गमा मात्रै होइन तंतमंत र औषधीमूलोमा पनि रूचि लिन्थे । यसकारण यो ग्रंथ चन्द्रमणिकै पूर्वजमध्ये कसैबाट रचिएको हो भन्ने कुरामा केही शंका उठ्तैन ।

आचार्य वंशावलीलाई पल्टाउँदा चन्द्रमणिको वंशक्रम यस्तो देखिन्छ– जयनारायण, श्रीहर्ष वीरभद्र, वरपति, शिरोमणि, सदाशिव, चन्द्रमणि । प्रस्तुत औषधी ग्रंथ संवत् १८४८ मा तयार भएको हो । उक्त वंशावलीको आधारमा सोच्दा संवत् १८४८ तिर दुई दैवज्ञ आचार्यहरू थिए झैं लाग्छ, दैवज्ञ श्रीहर्ष र उनका बाबु दैवज्ञ जयनारायण । श्रीहर्ष काशीवास गएका हुन् सम्वत् १८८७ मा । यसो हुँदा संवत् १८४८ तिर उनी पाको उमेरका भैसकेका थिए भन्ने प्रस्टिन्छ ।

यतिकैले पनि श्रीहर्षलाई यस पोस्तकका रचयिता हुन् भनेर तोकी

सहाली । किनभने यसका रचयिता जयनारायण हुन् होइनन् भनेर बुझ्नु पनि अत्यन्त आवश्यक छ । आचार्यवंशावली अनुसार जयनारायणले जयप्रकाश मल्ललाई रिझाएर मुड्कु कोल्पुमा बिर्ता पाएका थिए । यसबाट जयनारायण जयप्रकाशका समकालीन थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । तर जयप्रकाशको समकालीन हुनुले नै कसैलाई सम्वत् १८४८ तिर पनि जीवित भन्न सकिन्न । के पनि संभव छ भने जयनारायण यस कालसम्म जीवित थिएनन् अथवा जीवित भए पनि ज्यादै बुढा भएकाले लेखपढ गर्ने हालतमा थिएनन् । यसो भन्नाको एउटा कारण छ ।

जयनारायणलाई प्रस्तुत औषधी ग्रन्थका रचनाकार मान्नुभन्दा पहिले के विचारणीय छ भने हामी संवत् १७७१ मा भादगाउँले राजा भूपतीन्द्रमल्लको एउटा ताम्रपत्रका लेखकको नाउँ पनि दैवज्ञ जयनारायण पाउँछौ (हेर्नोस् शी ३१) श्रीहर्षका बाबु जयनारायण र यस ताम्रपत्रका लेखक जयनारायण एकै व्यक्ति हुन सक्दछन् । भादगाउँले भूपतीन्द्रमल्लका ज्योतिषी जयनारायण र कान्तिपुरे जयप्रकाश मल्लका ज्योतिषी जयनारायणलाई कसरी एकै व्यक्ति मान्ने भनेर पनि शंका झिकिएला । यस शंकाको समाधान दुर्लभ छैन । काठमाडौं, पाटन र भादगाउँ राजनीतिक दृष्टिले एक अर्कादेखि पृथक भए ता पनि यो तीन ठाउँका दर्वारमा धाउने व्यक्तिहरू प्राय: साझा नै हुन्थे होलान् । यसैले जयनारायण पनि काठमाडौं दर्वारका पेवा ज्योतिषी नभएर काठमाडौं र भादगाउँका दर्वारका साझा थिए होलान् अत: सम्वत् १७७१ को ताम्रपत्रका लेखक जयनारायणले सम्वत् १८४८ मा औषधीसम्बन्धी ग्रन्थको रचना निस्यै गरेनन् । यसैले यस ग्रन्थका रचयिता हुन् श्रीहर्ष ।

यस ग्रन्थको रचना श्रीहर्षद्वारा भएको कुरो स्वीकार गर्नुभन्दा पहिले एक थोक सोच्नु चाहिँदो छ । नेपाली भाषामा औषधीमूलोसम्बन्धी रचनाहरू कर्णालीप्रदेशबाटै पहिले लेखिन थाले । विभिन्न समयमा अलग अलग व्यक्तिले यस विषयमा हात हाले । तर यस विषयका लेखकमा के विशेषता थियो भने उनीहरू एउटा स्वतंत्र ग्रन्थको रचना गर्नुभन्दा धेर आफना अग्रगामी लेखकको रचनाको प्रतिलिपि गर्ने मन पराउँथे, तर यो चोखो प्रतिलिपि चाहिं हुन्नथ्यो किनभने प्रतिलिपिकारहरू आफूतिरबाट व्याख्या र टीका पनि थपी दिन्थे । उदाहरणार्थ हामी दावादलको कृतिलाई वाणीविलासको कृतिसँग तुलना गर्न सक्छौं अनि लीलाम्बरको कृतिलाई गङ्गाविष्णुद्विजको कृतिसँग दाँजन सक्छौं । श्रीहर्षले पनि आफूभन्दा पहिलेका कुनै लेखकको कृतिमा आधारित भएर प्रस्तुत ग्रन्थ तयार पारेको हुनु पर्छ । यसमा देखा परेका थुप्रै

खसानी तत्वहरूले हामीलाई यसो भन्न हुटहुटी लगाउँछन् । यसो नभन्ने हो भने काठमाडौं उपत्यकाको मुड्खुमा जन्मेका श्रीहर्षद्वारा खसानी शब्दहरूको प्रयोग रहस्यमय हुन जान्छ ।

श्रीहर्ष आचार्यको लेख्ने काममा रुचि थियो भन्ने कुरो संस्कृत भाषामा उनले लेखेको जम्मा २०५ पृष्ठको "बाजसनेयसंहिता" भन्ने पोस्तकबाट पनि थाहा पाइन्छ (हेर्नोस् इतिहास प्रकाश वर्ष १ अङ्क १, पृष्ठ ६६) ।

[घ] रामभद्र पाध्या

सम्वत् २०११ मा "प्रशस्तिरत्नम्" भन्ने एउटा संस्कृत पुस्तिका छापियो । सो पुस्तिकाका रचयिताले आफूलाई करुणाकर उपाध्यायका छोरा कवि रामभद्र भनेका छन् । यो पुस्तिका सम्वत् १८३६ मा लेखिएको हो । यसलाई अचेलको चलन अनुसार चिठी लेख्न सिक्ने पोस्तक भने पनि होला ।

तेस्रो उठानमा परेको "लक्ष्मीधर्मसंवाद"(सम्वत् १८५१) का लेखक रामभद्रले पनि आफूलाई 'पाध्या' भनेका छन् । यसैले यिनी करुणाकर उपाध्यायका छोरा रामभद्र नै हुन् भन्ने मनमा पर्छ ।

"प्रशस्तिरत्नम्" का रामभद्रलाई संस्कृत भाषाको राम्रो ज्ञान थियो, तर "लक्ष्मीधर्मसंवाद"का रामभद्रका तत्सम शब्द अशुद्ध छन्। सम्वत् १८३६ मा "प्रशस्तिरत्नम्"को रचना गर्न सक्ने व्यक्ति यसको १५ वर्षपछि "लक्ष्मीधर्मसंवाद" मा चाहिँ किन झन् संस्कृत तत्समको शुद्ध प्रयोगदेखि अनभिज्ञ भए, यो कुरो देख्ता चाहिँ कसैले सम्वत् १८३६का रामभद्र र सम्वत् १८५१ का रामभद्रलाई अलग हुन् कि भनेर पनि प्रश्न गर्लान् ।फेरि"यदिशुद्धमशुद्ध" वा 'मम दोषी नदीयते' भन्ने लवजले के दर्शाउँछ भने हाल वीर पुस्तकालयमा प्राप्त "लक्ष्मीधर्मसंवाद" सक्कल नभएर प्रतिलिपि हो र यी रामभद्र यसका प्रतिलिपिकार हुन् । यसो मान्दा सम्वत् १८३६ का रामभद्रदेखि यिनलाई भिन्न मान्नु पर्ने खण्ड आई पुग्छ ।

माथिका कुराहरू हुँदा हुँदै पनि तेस्रो उठानका रामभद्र पाध्यालाई करुणाकरकै छोरा मानिएको छ । एकै कालमा उस्तै नाम भएका एकभन्दा धेर व्यक्ति पाउनु असंभव छैन । तापनि ठोस प्रमाण नपाई उस्तै नाउँ जति ठाउँमा फेला पर्छन् त्यति ठाउँमा अलग अलग व्यक्तिको कल्पना गर्नु उचित होइन । यसैले यी दुई रामभद्र अलग हुन् भन्ने प्रमाण फेला नपरून्जेल यिनलाई एकै पुरुष मान्नु राम्रो हो । सम्वत् १८५१ मा रामभद्रले "लक्ष्मीधर्मसंवाद" को नेपाली उल्था गरे होलान्, त्यसपछि कुनै अर्द्धपठित व्यक्तिले

उनको उल्थाको प्रतिलिपि गर्‍यो होला, र त्यस प्रतिलिपिकारले रामभद्रका शुद्ध शब्दहरू उपर पनि सकेसम्म आफ्नो टप्टुंइयाँगिरीको गिर खेल्यो होला। यसैले होला रामभद्रका तत्समहरूको अनुहार खलमलिएको ।

करुणाकरका छोरा रामभद्रको बारेमा धेरै कुरा अज्ञात छन् । तापनि यिनको जन्म सम्वत् १८०० को आसपासमा भएको हुनुपर्छ ।

गोदावरी नौधाराभन्दा पश्चिम र बाणे गाउँभन्दा पूर्वमा रहेको किटेनी गाउँमा एउटा सत्तल र सानो राममन्दिर छ । त्यस सत्तलको शिलालेखमा यस्तो अंकित छ—

श्री मद् गीर्वाणवर्मा क्षितिपालको वर्तते यत्र राज्ये ।
तस्मिन् नेपालदेशे पशुपतिनिकटे वाङ्मतीदक्षिणे च ।।
स्वस्तीश्री रामभद्रात् सुरगुरुसदृशो धार्मिको दानवत्याः ।
पुत्रो जातो द्विजेन्द्रः सकलगुणनिधि गौरिदत्तो महात्मा ।। १ ।।
कीटयानिग्राममध्ये द्विजवरसुधिया तेन संस्थापितो वै ।
संसारार्णवतारणो रघुवरः सीतापतिः सुन्दरः ।।
गौरीदत्तस्य पुत्रः सकलगुणनिधि जीवदत्तो महात्मा ।
तत्पुत्रौ विमलौ बभूवतुरिति श्री विश्वरामाभिधौ ।। २ ।।
अग्न्यष्टसप्तैक १७८३ मिते च शाके ।
च पुष्य शुक्ले दशमीतिथौ च ।।
सुश्लाकसाध्यं कुजवासरे वै ।
भूपेन्द्रदत्तं क्षितिखण्डकैकम् ।। ३ ।।
श्रीविश्वरूपाभिधरामनाम ।
हरिप्रियाभिः परमेश्वराय ।।
श्रीरामचन्द्राय समर्पणं तत् ।
कृतं परेशाय च स्वल्पभूमिम् ।। ४ ।।

यस शिलालेखको अनुसार रामभद्रका गौरीदत्त भन्ने छोरा थिए, गौरीदत्तका छोरा भए जीवदत्त । जीवदत्तका दुइभाइ छोरा (विश्वरूप एवं रामचन्द्र) अनि एक बहिनी छोरी (हरिप्रिया) ले मिलेर सम्वत् १९१८ मा किटेनीको गौरीदत्तनिर्मित राममन्दिरनेरि एउटा सत्तल बनाएका हुन् ।

रामचन्द्रका छोरा गौरीदत्तको सम्पर्क गीर्वाणयुद्धको पालामा राजदर्बारसित पनि थियो । यी गौरीदत्तले सम्वत् १८८६ मा ललितत्रिपुरसुन्दरीबाट एउटा पोस्तक दान पाएका थिए । यो पोस्तक अझै पं. ऋषिमदेवज्यूसँग सुरक्षित छ ।

रामचन्द्रका पनाति-पनातिनीहरूले बनाएको सत्तल र गौरीदत्तले बनाएको राममन्दिर सम्वत् १९९० को भुइंचालोले भत्केका थिए, जसलाई चूडामणिले पुनरुद्धार गर्नु भयो र आफ्नो शिलालेख पनि एउटा स्थापित गर्नुभयो । चूडामणिज्यूले यस शिलालेखमा आफूलाई विश्वरूपका नाति बताउनु भएको छ। चूडामणिज्यू अझै सप्तरीको पानवारी भन्ने ठाउँमा जीवनयापन गर्दै हुनुहुन्छ। निज चूडामणिका छोरा ऋषभदेव शास्त्रीज्यू हाल "गोरखापत्र" को सम्पादक मण्डलमा हुनुहुन्छ । रामचन्द्रबारे जति सूचना पाइयो यसमा उहाँकै हात छ । उहाँबिगर यी तथ्यहरूको संग्रह ज्यादै कठिन हुन जाने थियो ।

ऋषभदेवज्यूको थर रेग्मी हो गोत्र हो कौशिक । यही थर र गोत्र रामभद्रका पनि हुनु स्वभाविकै छ ।

प्रतिलिपिकारको टपटुइयाँगिरीले र लापर्वाहीले गर्दा "लक्ष्मीधर्मसम्वाद" को रूप अलिक गजमजिएको छ तापनि हामीले रामभद्रलाई दुइ कुरामा महत्व दिनै पर्छ—एक, उनको नेपाली भाषामा अन्त नपाइएका विशेषता प्रशस्त छन्, दुई, उनको विषयवस्तुले भानुभक्तको "वधूशिक्षा" को हेक्का दिन्छ । संभवतः भानुभक्तले पनि "लक्ष्मीधर्मसम्वाद" पढेर नै "वधूशिक्षा" लेख्ने प्रेरणा पाए हुन् ।

[ङ] शक्तिवल्लभ अर्ज्याल

शक्तिवल्लभको विषयमा यता केही वर्षदेखि मानिसहरू चाख लिंदैछन् । पृथ्वीनारायणका समकालीन कविहरूमा यिनको स्थान उच्च थियो भन्ने कुरो निकै पहिलदेखि नै हाम्रा इतिहासकारहरूबाट हामी सुन्थ्यौं तापनि साँच्चै नै यिनको कवित्वशक्तिबाट हामीले सर्वप्रथम केही कुरो थाहा पाउने मौका पाएका हौं नेपाल सांस्कृतिक परिषदले "जयरत्नाकर" नाटकलाई नेपाली उल्थाका साथ प्रकाशित गरेपछि ।

१८४९ मा तयार भएको 'जयरत्नाकर' नाटक संस्कृतको ग्रन्थ हो तापनि यसले हामीलाई शक्तिवल्लभबारे धेरै कुरा थाहा दिन्छ । यसले भन्छ, पृथ्वीनारायणका एकजना लक्ष्मीनारायण नाउँ गरेका आत्रेयगोत्रमा उत्पन्न पुरेत थिए, यिनै लक्ष्मीनारायणका छोरा शक्तिवल्लभ हुन् । शक्तिवल्लभ पृथ्वीनारायणको साथ लागेर गोर्खादेखि काठमाडौं आए र पछिसम्म दर्बारमा यिनको राम्रो प्रतिष्ठा कायम रह्यो। यिनी आफ्नो प्रतिभा र राजभक्तिमा अभिमान राख्ने मात्रै होइन नेपाली भाषाको उपयोगितामा पनि आस्था

राख्थे । यिनी नेपाली भाषालाई देशभाषा भन्दथे। यिनी देशभाषाकै माध्यमबाट राजनीतिमा प्रवेश पाउन सफल भएका थिए भन्ने कुरो यिनले स्वीकार गरेका छन् । "जयरत्नाकर" मा एउटा चित्रकवितामा त एक दुई नेपाली शब्दहरूको समेत प्रयोग यिनले गरेका छन् । यिनी संस्कृत भाषाका राम्रा ज्ञाता थिए र यिनको कवित्वशक्ति परिमार्जित थियो । यसैले होला यिनले आफूलाई कोटिकोटि श्लोकका प्रणेता बताएका छन् ।

जब "प्रगति" पूर्णाङ्क १३मा चित्तरञ्जन नेपालीज्यूले उदयानन्दकृत एउटा कविता प्रस्तुत गर्नु भयो, त्यमा उदयानन्दका "काका पर्न्या" शक्तिवल्लभका पनि दुईटा सिलोक छापिए । ति सिलोकलाई पछि कमल दीक्षितज्यूले 'बुँइगल' मा पनि प्रकाशित गर्नु भयो । ती सिलोकलाई संबत् १८३३ मा उदयानन्दले सारेका थिए । ती सिलोकले हामीछेउ के जनाउ दिए भने शक्तिवल्लभले नेपालीमा पनि रचना गर्ने गरेका रहेछन् । ती सिलोकहरूको परिपक्वता र कालीगढी देख्ता ती सिकारुको लहडका परिणाम नभएर खारिएको कलमका उपज हुन् भन्ने छर्लङ्ग हुन्थ्यो । अझसम्म शक्तिवल्लभका अरू पद्य फेला परेका छैनन् तापनि हामीलाई के कुराको विश्वास भैसकेको छ भने पृथ्वीनारायणको जीवनकालमै यिनले नेपालीलाई कतिपय 'राजनैतिक' कविताहरू प्रदान गरिसकेका थिए, जो आज खोजीका विषय भैसकेका छन् ।

सम्वत् २०१७ मा नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय, सिंहदर्वारका तत्कालीन अध्यक्ष गङ्गाधरज्यूले एकदिन कुरै कुरामा मलाई शक्तिवल्लभकृत 'हास्यकदम्ब' नाटक देखाउनु भयो । यो नाटक संस्कृत भाषामा थियो र सम्वत् १८५५ तिर यसको रचना भएको थियो । यसमा शक्तिवल्लभले मुक्तकण्ठमा आफ्नो प्रशंसा गरेका छन् । उनको मंगलाचरणको दोस्रो खण्ड यस्तो छ—

> नत्वा द्यां गिरिशं गणेशमरुणं दामोदरं श्रीगुरूं ।
> विद्यापल्लव शक्तिवल्लभ-कविर् भूपालसंपूजितः ॥
> नेपालेन्द्रविनोदनाय च तथा यूनाम् प्रमोदाय वा ।
> लोके "हास्यकदम्ब" नाटकमिदं रम्यं तनोति स्फुटम् ।

यस पोस्तकलाई "जयरत्नाकर" सँग दाँज्दा धेरै सिलोकहरू यी दुई नाटकहरूमा रही परेका देखिए । यसबाट के स्पष्ट हुनगयो भने कोटि कोटि सिलोकको दावी शक्तिवल्लभको अतिशयोक्ति थियो। उनी उम्दा दर्जाका कवि अवश्य थिए, तर कोटि कोटि सिलोकहरूको रचना गर्ने फुर्सत उनलाई थिएन। नभए उनी उही उही सिलोकलाई अरू रचनामा विन दोहोर्‍याई रहन्थे ।

पछि राष्ट्रिय पुस्तकालयमा "हास्यकदम्व" को नेपाली अनुवाद पनि फेला पर्‍यो । यसमा रहेका भाषामा पुराना लक्षणहरू निकै देखिए र यसलाई स्वयम् लेखकको हातले तयार भएको अनुवाद मान्नो सुख पाइएन । मनो- रंजनप्रेमी रणवहादुर शाहले संस्कृत उस्तो बोधगम्य नभएकाले स्वयम् रचनाकारबाटै नेपाली अनुवाद प्रस्तुत गर्न लगाएका हुन् भनेर अडकल निकाल्ने हो भने यो अनुवाद सम्वत् १८५५ तिर भएको स्वीकार गर्नुपर्छ । ज्ञातव्य के छ भने सम्वत् १८५६ मा त रणवहादुरले आफ्नो राज्यको सिंहा- सनमा गीर्वाणयुद्धलाई बसाली सकेका थिए ।'हास्यकदम्ब'को नेपाली अनुवाद स्वयम् लेखकबाट तयार भएकाले यसमा हामी त्यतिकै मिठास पाउँछौं जतिको मिठास संस्कृत मूलमा पाइन्छ । यसका जम्मा पाँच उल्लोल (अंक) हरूका केही पानाहरू गायव छन् तापनि मूल संस्कृतको सहायताले हामी ती हरा- एका पानाहरूको विषयवस्तु थाहा पाउन सक्छौं ।

'कुलवर्णनकविता' को अनुसार शक्तिवल्लभका पुर्खाहरू कनौजको राजधानी धारानगरबाट मुसलमानहरूको उपद्रव खप्न नसकी पाहाड बसाइँ सरे । यसरी बसाइँ सर्दा दुई भाई साथै पाहाड चढेका थिए, जसमा जेठा कुशवंदा थिए कान्छा चाहिं उदैभट्ट । उदैभट्टका सन्तानमा कोही सिग्दीमा गएर सिग्देल भए, पौडीमा जानेहरू पौडेल भए, अर्जीमा जानेहरू अर्जेल भए र मैंघी जानेहरू मैंघाली भए ।

बाबाको जेठी ब्राह्मणीका कोखमा जन्मेका वंशजहरू अर्जेल भएका हुन्, कान्छीतिरका वंशजहरू चाहिं मैंघाली भएका हुन् । बाबा पछिको छैटौं पुस्तामा धोलु ('उद्धवदास')को जन्म भएको हो । यिनै उद्धवदासका सन्तान- हरू नै हुन् वगाले अर्जेलहरू । धोलुका कान्छा भाई विष्णुदासका सन्तानहरू चाहिं विहारी अर्थात् विहारे अर्जेल भएका हुन् । धोलुका चार भाई वगाले छोराहरूको जन्म गोर्खामा भएको हो भनेर 'कुलवर्णनकविता'मा लेखिएको छ । वीरेश्वरको समयसम्म उदयानन्दका पुर्खा गोर्खामै बसिरहेका थिए, तर उदयानन्दका बाबु विश्वेश्वर चाहिं बसाईं सरेर गोर्खाबाट माझकिरात पुगे । त्यहाँका हिन्दुपति पदवी धारी कुनै राजा (जगत्सेन ?) गुमी तुल्याएर उनले सप्तरीको बैरवामा बिर्ता पाए । त्यही बिर्तामा आजसम्म उदयानन्दका वंशज बसेका छन् ।

उदयानन्दका काका पर्ने शक्तिवल्लभको लागि विश्वेश्वर झैं बसाईं सरीरहनु आवश्यक थिएन, किनभने उनी आफ्नो प्रतिभा र पाण्डित्यले गोर्खा- दर्वारमा लोकप्रिय भएका थिए । शक्तिवल्लभबारे अझ धेरै कुराहरू अज्ञात

नै छन् । उनका सन्तानहरूलाई फेला पार्न सके अवश्य पनि हामी केही लाभान्वित हुन पाउने थियौं ।

"जयरत्नाकर" नाटक, "हास्यकदम्व" नाटक, "हास्यकदम्व" को नेपाली उल्था (कथासार) र दुई नेपाली सिलोकहरू बाहेक शक्तिवल्लभका निम्नलिखित संस्कृत ग्रन्थहरू फेला परेका छन्–

१—ललितमाधव (नाटक)

२—सुधातरङ्गिणी (कर्मकाण्ड)

३—दानप्रकाश (कर्मकाण्ड)

हाम्रो सङ्कलनमा जम्मा दुई उल्लोल छापिएका छन्, र यी दुई उल्लोलका हराएका पानाहरूलाई मूल संस्कृतको सघोटले पुनः प्राप्त गरि- एको छ । 'हास्यकदम्व' फेला परेको हुनाले अब हामीलाई के कुरो भन्न सजिलो भएको छ भने शक्तिवल्लभको गद्यशैली परिमार्जित र उन्नत मात्रै नभएर आफ्नो समयका अन्य सफल गद्यकारहरूको शैलीको दाँजोमा उभिन सक्ने खालको थियो । भानुभक्तभन्दा पहिलेका अम्वरगीर, भवानीदत्तहरू परिमाणमा जति आकर्षक गुणमा छैनन्, तर परिमाणमा पछि परे पनि गुणमा शक्तिवल्लभ अम्वरगीर र भवानीदत्तभन्दा अघि छन् । यिनको प्रतिभा त्यस समयका कुनै लेखकसँग दाँजिन सुहाउँछ भने ती हुन् भानुदत्त । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने शक्तिवल्लभ र भानुदत्त त्यस समयका प्रतिनिधि लेखकहरूमध्ये अग्रगण्य थिए ।

शक्तिवल्लभ आफूलाई अर्ज्याल नलेखेर भट्टाचार्य लेख्थे । वास्तवमा यिनका पुर्खाहरू भट्ट थिए भन्ने कुरो उदयानन्दकृत "कुलवर्णनकविता" 'नेपाली' पूर्णाङ्क १४ बाट थाहा हुन्छ । हुन सक्छ । अधिक पाण्डित्य दर्शाउने भएर उनले आफ्नो भट्ट पदवीलाई आचार्यको फुँदो गाँसी दिएर भट्टाचार्य परेका हुन् । जे होस्, भट्टाचार्य उनको ज्यादै मन परेको उपाधि थियो। उनले आफ्ना ग्रन्थहरूमा मात्र होइन पशुपतिको घण्ट (सम्वत् १८४६ वैशाख) मा समेत यस उपाधिको प्रयोग गरेका छन् । उनको यो घण्ट छत्तिस धार्नीको छ ।

हालै वीर पुस्तकालयबाट पृथ्वीनारायणको जीवनी प्रकाशित भएको छ । सो जीवनी हाम्रो दोस्रो उठानको पृथ्वी साहित्य भन्ने स्तंभ (पृष्ठ २०६)मा पनि नमुनाको लागि केही उद्धृत गरिएको छ । यसको अनुसार थाहा हुन्छ पृथ्वीनारायणको काशीयात्रा हुँदा शक्तिवल्लभ पनि साथ काशी गएका थिए।

'नेपाली'' पूर्णाङ्क १४ मा मेरा मित्र ध्रुवप्रसाद अर्ज्यालको सहयोग पाएर मैले उदयानन्दको "कुलवर्णनकविता" का साथै अर्ज्याल वंशावली पनि

छपाउन पाएको थिएँ । त्यसको उदयानन्दले शक्तिवल्लभलाई साँचै नै काका भन्नु पर्ने देखिन्छ । उद्धवदास (धौलु) का साहिला छोरा जयभद्रका चार छोराहरू थिए । तिनमध्ये माहिला दामोदरबाट मनोहर जन्मिए । तिनै मनोहरका कोखबाट लक्ष्मीनारायणको जन्म भयो । लक्ष्मीनारायणका जेठा छोरा शक्तिवल्लभ हुन् एवं कान्छा छोरा हुन् राधावल्लभ । यसको विपरीत जयभद्रका कान्छा छोरा परशुरामको वंशमा उदयानन्दको जन्म भएको हो । उदयानन्द हुन् विश्वेश्वरका छोरा, विरेश्वरका नाति श्रौ इन्द्रमणिका पनाति । इन्द्रमणि हुन् परशुरामका छोरा ।

केही यसो बसं-कसैले शक्तिवल्लभ अर्ज्याल नभएर श्राचार्य हुन् भन्ने अनावश्यक प्रश्न उठाएका छन् ! वास्तवमा यसो भन्नुमा र भानुभक्त श्राचार्य नभएर अर्ज्याल हुन् भन्न खोज्नुमा केही फरक छैन ।

[च] शिवनृसिंह

शिवनृसिंहको सम्वत् १८६४ मा लेखिएको "वाजहोत्र" मा जुम्लामा बोलिने नेपाली भाषाको लक्षण देखिन्छ । यसै आधारमा यिनी जुम्लाका थिए होलान् भन्न सकिन्छ । यसबाहेक हामी यिनीबारे केही थाहा पाउन्नौं ।

"वाजहोत्र" मा वाजको बारेमा धेरै कुराहरू लेखिएका छन् । साथै यसमा वाज बिरामी पर्दा गर्नुपर्ने उपचारको पनि उल्लेख छ । भानुभक्तभन्दा अगावै नेपाली भाषामा एउटा ग्रन्थको रचना गर्ने यो शिवनृसिंहको बारेमा "धौलागिरि" पत्रिकाले (पृष्ठ २) सम्वत् २०१८ मा जनाउ दिनुभन्दा पहिले हामी केही जान्दैनथ्यौं ! उक्त "धौलागिरि" मा शिवनृसिंहको पोस्तकको नाउँ "वाजश्येनलक्षण" छापिएको छ । वीर पुस्तकालयको दर्ताबहीमा यस पोस्तकको यही नाउँ छ । पछि "नेपाली भाषाको कथा" (पृष्ठ २२) मा पनि यिनको यस ग्रन्थको छोटो उल्लेख छापियो, जसमा यसको नाउँ "बाज-लक्षण" भएको छ ।

(छ) दैवज्ञ ज्योतिनरसिंह

सम्वत् १८६६ असारमा यिनले कान्तिपुर बसेर 'तुलसोस्तव' भन्ने स्यानु पुस्तिकाको रचना सिद्ध्याएका हुन् । यसमा यिनले आफूलाई गीर्वाणयुद्ध विक्रमका समकालीन एवम् दैवज्ञ शंकरसिंहका छोरा बताएका छन् । दैवज्ञ उपाधिबाट के जानिन्छ भने यिनको व्यवसाय ज्योतिषी, तन्त्रमंत्र इत्यादि थियो। यिनले देय्यापार, गन्यापार जस्ता क्रियापदहरूको प्रयोग गरेका छन् । यस

प्रकारका क्रियापद अझै पाल्पाहुँदो बोलिने नेपालीमा प्रचलित छन् । यसैको आधारमा ज्योतिनरसिंहहरू पाल्पाबाट आएका हुन् कि भन्ने शंका उठ्छ । हुन पनि सम्वत् १८६१ मा पाल्पाली राजा पृथ्वीपाल सेनको हत्या भैसकेको हुँदा सम्वत् १८६६ तिर त्यहाँका दैवज्ञ ज्योतिनरसिंलाई काठमाडौंमा पाउँदा केही आश्चर्य मान्नु परोइन । ज्योतिनरसिंहको भाषाको विशेषताले हामीलाई जुम्लाको कनकपत्रको सम्झना दिन्छ । दसवारे 'नेपाली भाषाको कथा' (पृष्ट २२–२३) मा पनि केही लेखिएको छ ।

(ज) वाणीविलास पाँडे

वाणीविलासले संस्कृतमा केही ग्रन्थहरू पनि रचना गरेका छन् भन्ने कुरा नयराजज्यूले लेख्नुभएको छ "गल्लीमा पर्याकिएका कसिंगर" भन्ने पोस्तकमा । सो पोस्तक हो सम्वत् २०१८ सालमा जगदम्बा प्रकाशनबाट । वाणीविलासले आफूले लेखेका ग्रन्थहरूलाई पनि संग्रह गरेका थिए,जुन ग्रन्थहरू उनको मृत्युपछि नष्ट भएर गए अथवा अर्काद्वारा हत्याइए भन्ने पछि नयराजज्यूले लेख्नु भएको छ । तर वाणीविलासले नेपालीमा लेखेका पोस्तकहरू अद्यापि कसैले पाए झैं लाग्दैन ! यिनी कहिले जन्मे र कहिले यिनको मृत्यु भयो, यो पनि अज्ञातै छ । नेपाल-संस्कृत-प्रसारिणी समितिको अनुरोधले नयराजज्यूले वाणीविलासको जीवनचरित्र (संस्कृतमा) लेख्नु भएको छ रे । हामी वाणीविलासबारे विस्तारमा थाहा पाउन त्यस जीवनचरित्रको प्रकाशन घडीको पर्खाइमा छौं ।

हाम्रो तेस्रो उठानमा परेको सम्वत् १८६८ को वाग्मती–स्तम्भ अभिलेखको अनुसार भीमसेन थापाका यिनी प्रियपात्र थिए भन्ने छर्लङ्गिन्छ, साथै के पनि छर्लङ्गिन्छ भने यिनी राजदर्बारमा पुराण भन्ने पनि गर्दथे । यिनी संस्कृतका ठुला विद्वान् थिए । यिनको प्रतिभाको कदर भएकाले यिनको आर्थिक जीवन संतोषजनक थियो ।

यो वाग्मती स्तंभ अभिलेख "संस्कृत संदेश" पत्रिकामा छापिई सकेको हो तापनि मैले उक्त पत्रिकाबाट नक्कल लिनुभन्दा जाती आफै गएर स्तंभबाटै प्रतिलिपि लिनु ठानें । यस कामको लागि म माटोले पुरिएको अंशलाई खोस्रदै थिएँ टुप्लुक्क मेरा मित्र शिवगोपाल रिसालज्यू त्यस घटनास्थलमा पुग्नुभयो । हामी दुई भाइले मिलेर एक बित्तासम्म भुईं खोस्रियौं ! यसपछि मात्रै अभिलेखलाई पढ्न सकियो । यस सहयोगको लागि शिवगोपालज्यूको गुनलाई म कबै बिर्सन सक्तिनं ।

उक्त स्तंभको अर्कापट्टि वाणीविलास रचित अभिलेखको संस्कृत अंश

CamScanner

पनि छ । नयराजज्यूको अनुसार संस्कृतको शुद्ध प्रयोग एवं प्रशंसात्मक इतिहासको प्रचलनका दृष्टिले वाणीविलासको अभिलेख नेपालका श्रेष्ठतम तीन अभिलेखमध्येको ठहरिन्छ । नयराजका बाँकी श्रेष्ठतम अभिलेख हुन् सम्वत् ५२१ को मानदेवको स्तंभाभिलेख अनि सम्वत् ७६० को जयदेवको पशुपतिस्थित शिलालेख ।

"पुराना कवि र कविता" मा वाणीविलासले लेखेका कविताहरू छापिएका छन् । तर ती कविताहरू व्रज भाषाका हुन्, नेपालीका होइनन्।

नयराजज्यूको अनुसार वाणीविलासकृत अरू अभिलेखहरू पनि पत्ता लागेका छन् । ती अभिलेखहरू नेपालीमा छन् अथवा संस्कृतमा यो उहाँले बताउनु भएको छैन । यसकारण हालसम्म टुङ्गो लागेका उनका रचनामा नेपालीचाहिं यही स्तंभ अभिलेख मात्रै हो भन्नुपर्छ । यो एउटा छोटो रचना हो तापनि यसले वाणीविलासको नेपाली गद्यलाई लर्तरो स्तरभन्दा धेरै माथि देखाउँछ ।

सम्वत् १८६३ मा भीमसेन थापाका बाबु अमरसिंह थापाले पाल्पा (तानसेन) मा नारायणको मन्दिर बनाएका थिए । यस मंदिरको ताम्रपत्रमा पनि निकै राम्रोसंग संस्कृतका सिलोकहरू अंकित छन् र आखिरी "संक्षेप भाषा" पनि छ, जो यस प्रकारको छ—

संक्षेप भाषा

जस्का दानले संग्रामले कर्ण अर्जुन व्यर्थ भया, जस्का पुण्यतरु संतान दसंतानतलुक बारबार जयफलबन फलाउंछ, जो त सज्जनका मनेरूपी मानसरोवरमा रहन्या राजहंस हुन् सो साहवंशका मुकुट श्री महाराज नरभूपाल साह गोर्पा सहरमा थिया । सूर्यजस्ता तेजस्वी नाउजस्ता गुण भयाका राजन्मा श्रेष्ठ श्री पृथ्वीनारायण साह तन्देखि भया । ८ दिशाका शत्रुरूपी हातीको नाश गर्दामा सिंहजस्ता प्रतापी श्री महाराज सिंहप्रताप तनबाट भया । एस् पृथ्वीतलमा राजन्मा इंद्र श्री रणबहादुर साह तन्का पुत्र भया । पराक्रमका सीदाना, शुम्दाजि–बढाजिने पिताजस्ता श्री गीर्वाणयुद्धविक्रम साह तनैका पुत्र विराजमान छन् ।

राजाधिराज श्री गीर्वाणयुद्धविक्रम साहका मुख्यमंत्रीका आत्रेय गोत्रमा भयाका वीरभद्र थापा थिया । तनैका पुत्र श्री काजी अमरसिंह थापा । इन्का ७ पुत्र । तन्मा ज्येठा श्री काजी भीमसेन १ नयनसिंह २ बख्तवारसिंह ३ अमृतसिंह ४ रणवीर सिंह ५ रणवम ६ रणध्वज ७ ।

यिनै श्री काजी अमरसिंहले १७२८ सककालमा १८६३ संवत्मा श्री अमर नारायणको मंदिर बनाइ सिध्याया । शुभं ।

यी 'संक्षेप भाषा' को शैली वाणीविलासको सित मिल्न खोज्छ ।

[झ] "मुन्सी"

इटनले सम्वत् १८७७ मा नेपाली भाषाको एउटा व्याकरण छापेका थिए । त्यसमा उनले व्याकरणका नियम नेपाली वाक्यहरूसित मिल्ने नमिल्ने कुरो पाठकहरूले दाँजून् भन्नाका लागि तीन नेपाली आहानहरू पनि छपाएका छन् । यी आहानहरू उनका मुन्सीले अनुवाद गरेका हुन् भन्ने इटनको भनाइ छ । ती मुन्सी को थिए भन्ने कुरो हामी जान्दैनौं । कति मात्रै हामी जान्दछौं भने त्यसताक फारसी अथवा अंग्रेजीको नेपालीमा र नेपालीको फारसी अथवा अंग्रेजीमा अनुवाद गर्नेहरूलाई मुन्सी भनिन्थ्यो । यसैले हामीले हाम्रा तीन आहानका लेखकलाई "मुन्सी"को संज्ञा दिएर उनको नाउँ थाहा नपाउँदाको बिगोलाई भराउन सकौंला । यी तीन आहानहरू छापिनुभन्दा एक वर्षअगाडि (अर्थात् सम्वत् १८७६) मा लेखिएका हुन् । तर वैयाकरणको नाताले यी आहानहरूमा इटनले पनि आफ्नो दक्ष कलमलाई सम्पादन गर्न छाडा छोडे झैं देखिन्छ, किनभने यी आहानहरूका वाक्य नेपाली कसीमा नघोटिएर बेलाइती कसीमा घोटिएका छन् । यिनलाई पढ्दा भाषा नजान्ने व्यक्तिद्वारा यी रचिएका हुन् भनेर प्रस्टै थाहा पाईन्छ । तर यो लेखक मुन्सीको दोष नभएर टड्कालै सम्पादक इटनको दोष हो ।

[ञ] पण्डित दैवज्ञकेसरी अर्ज्याल

अर्ज्यालवंशावलीको मसँग भएको प्रतिलिपिमा चक्रपाणिका तीन छोरा थिए भन्ने बताइएको छ, जसमा जेठा वैयाकरणकेशरी, माहिला न्यायकेशरी र कान्छा देवकेशरी हुन् । यी देवकेशरीलाई कवि विद्यारण्यकेशरीका बाबु भनिएको छ । तर बाबुराम आचार्यज्यूले "पुराना कवि र कविता" मा विद्यारण्यकेशरीका बाबुको नाउँ दैवज्ञकेसरी भन्नु भएको छ । यी दुवै प्रमाणहरूलाई भिडाउँदा देवज्ञकेशरीको नाउँ देवकेशरी पनि रहेछ भन्ने जाहेर हुन्छ।

'प्रगति' पूर्णाङ्क १४ मा मैले अर्ज्याल वंशावलीको सहायताले उदयानन्द र शक्तिवल्लभमा भतिजा र काकाको साहिनु थियो भन्ने देखाएको थिएँ । ठिक त्यसै गरी हामी यहाँ अर्को तालिकाको सघोट लिएर उदयानन्द र विद्यारण्यकेशरीमा पनि काका भतिजाको साहिनु भएको छर्लङ्ग पाउने छौं, साथै के पनि छर्लङ्ग पाउने छौं भने स्वयम् विद्यारण्यकेशरी पनि वीरेन्द्रकेशरीका

काका पर्थे। यसरी अर्ज्यालवंशले नेपाली साहित्यलाई थालनीदेखि अहिलेसम्म पाँच प्रमुख साहित्यिक दिएको रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ–शक्तिवल्लभ, ऐजनका भतिजा पर्ने उदयानन्द, उदयानन्दका भाइ पर्ने दैवज्ञकेशरी, दैवज्ञका छोरा विद्यारण्य र विद्यारण्यका भतिजा वीरेन्द्रकेशरी। नेपाली भाषालाई यतिका धेर लेखक अरू कमै वंशले दिएको होला।

दैवज्ञकेशरी नेपाली भाषाका हक्की प्रशंसक थिए। "गोरक्षयोग शास्त्र" भन्ने गद्यरचनाको पुछारमा उनी यसो लेख्तछन्—

श्री गोरक्ष गुरु कृपाश्रय मिलि गोरक्षवाक्यार्थमा।
जो मैले रचनागर्‍याँ लषि रिझुन् योगीहरू चित्तले।।
भाषा हो भनि हेलना जनि गरुन् शब्दार्थ जां हरू।
योगाभ्यास नर्भ रहस्य मिलनु कष्टै छ शब्दार्थले।।

उनले यो ग्रन्थ सम्वत् १८७७ मा मंत्रि रणवीरसिंहको आज्ञा पाएर रचना गरेका थिए।

शाके सत्र शये वयांत्रिशमहा शुक्लाष्टमी चैत्रमा।
स्थाने कान्तिपुरि पुरे विरचना पूर्ण (भयो योग) को।।
गोरक्षशतकम् महाग्रतुलनम् भाषा अपूर्वै भनि।
मंत्रि श्री रणवीरसिंह कृतिको आज्ञा हुंदामा वन्यो।।

यस ग्रन्थको थालनीमा पनि दैवज्ञकेशरीले तीन सिलोकको भूमिका दिएका छन्।

आफ्ना शीर्षमहा सहस्र दलमा तत्वोर्मिका मध्यमा।
तेजोमूर्त्ति विराजमान समझी गोरक्षका पादुका।।
श्री गोरक्ष गुरु कृपाश्रय गरि नाना हठग्रन्थको।
सिद्धान्तार्थ भरी दुवै शतकमा टीका अपूर्व कहुँ।।१।।
यस् संसारमहा अनेक मतका जंजालमा सार हो।
योगाभ्यास भनि महामुनिहरू सिद्धान्त बांधी तर्‍या।।
श्री गोरक्ष गुरु प्रसन्न मनले प्रज्ञा भरुन् योगकी।।
श्री कर्णेल् रणवीर मंत्रि वरमा यो ध्याइ भाषा वन्यो।। ।।
कहीं विस्तारैले वुझी पनि सबैले नसकिन्या।।
कहीं संक्षेपैले कहनु पनि वरतु नकहिन्या।।
इहा श्री गोरष्ले सकल मत सारार्थं चुनियो।
मनाया सिद्धान्त प्रकट करुणाले जगमहा।।३।।

यी पाँच सिलोकहरूले "गोरक्ष योगशास्त्र" को पृष्ठभूमि राम्ररी

बताउँछन्। यस पोस्तकको सम्वत् १९११ मदौमा भएको प्रतिलिपि हाल मदनपुरस्कार पुस्तकालयमा सुरक्षित छ। यस ग्रन्थको सक्कल अथवा अन्य प्रतिलिपि अझै पाइएको छैन।

तर दुर्भाग्यवश ती कविको नाउँ पत्ता लाग्न सकेको थिएन, यसैले तिनलाई "कवि पण्डित" भन्ने फूलनाउँ दिएर संतोष गर्नु परेको थियो। अनि अहिले "गोरक्ष योगशास्त्र" को अनुसन्धान भएपछि चाहिं कवि पण्डित को परिचय फेला परे जस्तो छ।

कवि पण्डित र दैवज्ञकेशरीको पद्यशैली उस्तै छ। यिनीहरू दुवैको भाषा उस्तै छ। जुन व्यक्तिको आज्ञा पाएर कवि पण्डितले आफ्नो ग्रन्थ तयार पारेका छन् दैवज्ञकेशरीले पनि त्यही व्यक्तिको आज्ञा पाएर लेखेका हुन्।

दैवज्ञकेशरीका साहिला छोरा विद्यारण्यकेशरी सम्वत् १८६३ मा जन्मिएका हुन्। अवश्य पनि यस वेला विद्यारण्यकेशरी पाको उमेरका भई सकेका थिए। यसो भन्नलाई एउटा आधार पनि छ। राजेन्द्रको समयमा तयार भएको एउटा वंशावलीमा गीर्वाणयुद्धलाई सिंहासनमा राख्ने काम दैवज्ञकेशरीबाट भएको वर्णन छ भन्ने कुरो कमल दीक्षितज्यू मसंग गर्नु हुन्थ्यो। गीर्वाणको राज्याभिषेक सम्वत् १८५६ मा भएको हो। राज्याभिषेकको समयमा दैवज्ञकेशरीको उमेर ४० वर्षको भए पनि उनको जन्म सम्वत् १८१६ अगावै भएको ठहरिन्छ।

"हिमानी" पूर्णाङ्क २ मा एकजना पण्डितले रणवीरसिंहको लागि "अश्वशुभाशुभपरीक्षा" भन्ने पद्य ग्रन्थ तयार पारेका छन् भनेर मैले पाठकहरूलाई सूचना दिएको थिएँ। त्यसको समय बाबुराम आचार्यज्यूले सम्वत् १६०१ साल ठहर्‍याउनु भएको थियो तर ईतिहाससंशोधनमण्डलका विचारकहरू चाहिं सम्वत् १६०० लाई यसको प्रमाणिक काल मान्दछन्।

सिलोकहरूमा विविध छन्द प्रयोग गर्ने अनि अन्त्य अनुप्रासलाई उपेक्षा गर्ने बानी दुवैमा काटीकुटी मिल्दछ। यी कारणहरूले गर्दा नै कवि पण्डितको नाउं दैवज्ञकेशरी हो भनेर लख काट्नु परेका हो।

दैवज्ञकेशरीको भाषा र शैली विशुद्ध नेपाली भाषाको नमुना हो। यिनका छोरा विद्यारण्यको भाषा हिन्दीबाट जुठिएको अनि खल्लो छ भने यिनको भाषा चाहिं भानुभक्तको भाषाभन्दा कम परिमार्जित छैन। चाहे गद्यमा होस् चाहे पद्यमा यिनले तत्कालीन नेपालीको रहरलाग्दो प्रयोग गरेका छन्।

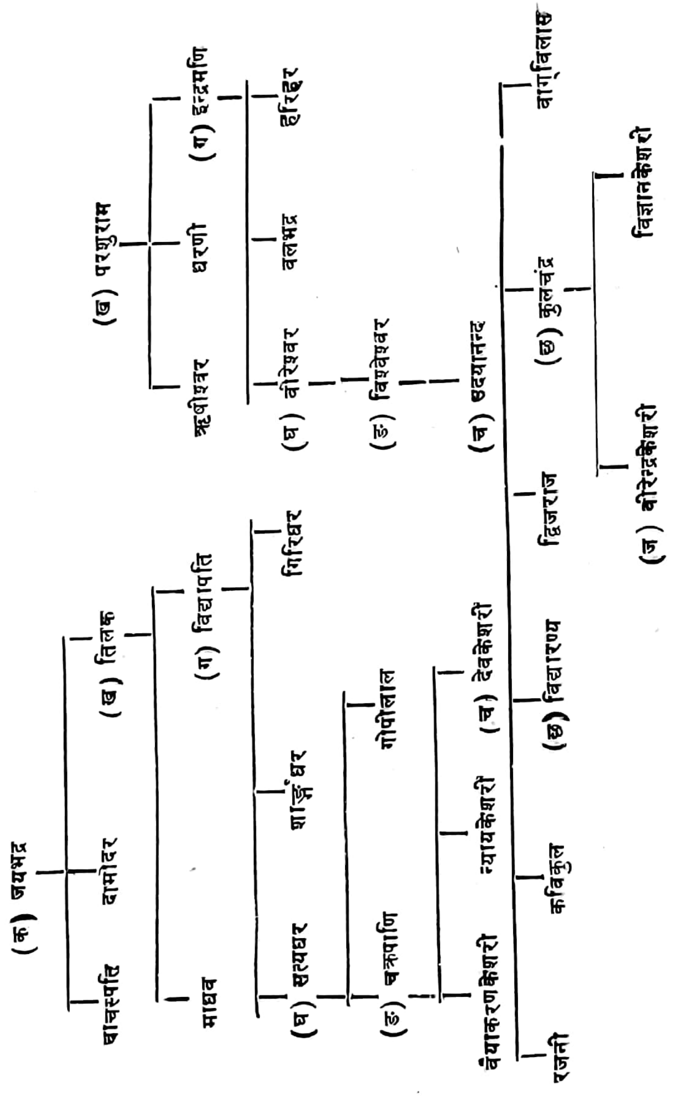

[ट] विजयानन्द

सम्वत् १८८६ मंसिरमा विजयानन्दले "महाभारत गदापर्व" को नेपालीमा उल्था गरेका हुन् । उनको यो ग्रन्थ २०० भन्दा धेरै पत्रको र अंदाजी १६ अंगुल लामु र १२ अंगुल चौडा छ । विजयानन्द को हुन् र यिनले अरू के कति देन नेपाली भाषामा दिएका छन्, यो हामी जान्दैनौं ।

विजयानन्दको भाषा न धेर राम्रो छ न धेर नराम्रो नै बरु ठिक्ककै छ भन्नु ठिक होला ।

[ठ] हीनव्याकरणी विद्यापति

"नेपाली" पूर्णाङ्क १० मा मैले सर्वप्रथम यिनबारे सूचना दिदा धेरैले के ठाने भने यी विद्यापति मिथिलाकै विद्यापति हुन् । तर यी विद्यापति मिथिलाका विद्यापति नभएर हाम्रै नेपाली विद्यापति थिए । यिनका कविता तर्फ 'सात राग', 'सात नायिका', 'गीतवाणी' पाइएका छन् । गद्यतर्फ चाहि जयदेवकृत 'गीतगोविन्द' काव्यको अनुवाद पाइएको छ । यिनले भन्दा पहिले रीतिलाई आफ्नो कविताको विषय पारेको उदाहरण अन्त अहिलेसम्म पाइएको छैन । यसैले रीतिकविमा सबैभन्दा जेठा यिनै हुन् ।

यिनको 'गीतगोविन्द' को गद्यशैली घुमाउरो अप्ठेरो छ, तर पनि अम्वरगीर योगीको 'गीतगोविन्द' लाई यसले उछिनेको छ । विद्यापतिको गद्य जटिल भए पनि लयदार छ, तर अम्वरगीर योगीमा लयको अभाव छ ।

यिनलाई हीनव्याकरणीको संज्ञा दिइएको छ, किनभने यिनी आफैले एकभन्दा धेर ठाउँमा आफूलाई व्याकरणदेखि अनभिज्ञ बताएका छन् : 'गीत गोविन्द' को अन्तमा उनी यस्तो लेख्छन्—

गीत्गोविन्द यो काव्य राज्भाषा षोली टीका लेख्यां त्यो सभै ।
हीन्व्याकर्णिकि मेरि यो कवितामा हास्य नहोस संतको ॥

सधुक्कडी अर्थात् जोगीभाषामा 'गीतगोविन्द' को थालनीमै उनी यसो लेख्छन्--

श्रीं गणपति राधा कृष्णजिकौं करिके वारंवार प्रणाम शरण ।
विनु वैयाकरण विद्यापति कठिन काव्य गीतगोविन्द भाषाकरण ॥

यसमा भएको 'विनुवैयाकरण' भन्ने पदमा पनि उनले आफूलाई व्याकरणदेखि अनभिज्ञ ठानेको बुझिन्छ । सधुक्कडीको ज्ञान भएबाट यिनी जोगी थिए कि भन्ने पनि शङ्का हुन्छ । वारंवार यिनले गरेको 'संत' हरूको उल्लेखले यस शङ्काको पुष्टि पनि गर्छ । अम्वरगीर जोसमनी संप्रदायका

थिए भन्ने प्रमाणित भई सकेको छ, तर विद्यापतिको जोसमनी सम्प्रदायसग साह्रिनु थियो थिएन, अझै टुंगो लागेको छैन ।

यिनले नेपाली भाषालाई राजभाषा भनेका छन् । वास्तवमा भीमसेन थापाले भर नेपालमा नेपाली भाषालाई आवश्यक प्रशासकीय साधन बनाएका हुनाले यसलाई राजभाषा भन्ने चलन लेखक कविहरूको समाजमा चल्दै जानु स्वाभाविकै थियो ।

विद्यापतिको विषयमा मैले "रचना" पत्रिकामा पनि केही लेखेको छु । यिनि सम्वत् १८५० भन्दा अगावै जन्मीसकेका थिए होलान्, कारण सम्वत् १८८८ मा यिनको उमेर चालिस वर्षभन्दा कम त पक्कै पनि थिएन ।

[ड] ललित त्रिपुरसुन्दरी

"राजधर्म" को अनुवाद ललितत्रिपुरसुन्दरीले गरेकी हुन् भनेर अधिकांश विचारकहरूले मानेका छन् । भुवनानन्दले अन्तर्लापिकामा 'ललिता' र 'इ रानी वचन्' भन्ने लवज प्रयोग गरेकाले नै विचारकहरूले यस्तो मान्नु परेको हो । तर भीमसेन थापाको झैं नियन्त्रणपूर्ण शासनमा "राजधर्म" पढ्ने अनुमति ललिताले पाई होलिन् भन्ने कुरो इतिहास शिरोमणि बाबुराम आचार्यज्यूले पत्याउनु भएको छैन । तर आफ्ना पतिको मृत्युपछि आफ्ना नाबालख पुत्रको भविष्यनिर्माणमा एउटी राजमाताले सुटुक्क भए पनि चिन्ता गर्नु स्वाभाविकै भएकाले "राजधर्म" जस्तो राजनैतिक ग्रन्थलाई रानी ललिताले वास्ता गरेकोमा आश्चर्य मान्नुपर्ने केही कारण देखिन्न ।

ललिता महारानीमा यति उच्चस्तरको संस्कृत नेपालीमा ग्रन्थ उल्था गर्न सक्ने योग्यता थियो भन्नेमा पनि शिरोमणिज्यूलाई संकै लागेको छ । यसैले उहाँ जङ्गबहादुरकी जुनानामक कुनै भित्रानी रानीको नाउँ नै ललिता थियो होला र भुवनानन्दले आफ्ना बाबु सुन्दरानन्दको कृति तिनै जुना अर्थात ललितालाई टक्र्याउनको लागि प्रतिलिपि गरे होलान् भन्ने मत व्यक्त गर्नु हुन्छ । भुवनानन्दको अन्तर्लापिकाको ललिता भन्ने लवजको समाधान उहाँ यसरी गर्नु हुन्छ ।

तर "इ रानी वचन" लाई चाहिं शिरोमणिज्यू "इरानी वचन" अर्थात् फार्सी वचन मान्नु हुन्छ । यसो गरेर । उहाँले आफ्नै अघिल्लो तर्कलाई कम उपयोगी पार्नु भएको छ । यदि रानी वचनलाई इरानी वचन तुल्याउनु थियो भने शिरोमणिज्यूले धुइँधुइँति जुना रानीको अनुसंधान गरेर के लाभ पाउनु भयो, यो बुझ्न सकिएन । फेरि आश्चर्य त के कुरामा लाग्छ भने

"राजधर्म" मा अरबेली-फार्सेली शब्दहरू त्यति मात्रामा देखिन्नन् जति मात्रामा ती समकालीन अन्य लेखकका कृतिमा पाइन्छन् । उदाहरणार्थ हाम्रो तेस्रो उठान (पृष्ठ ३१८-१९) मा झण्डै तीन सय शब्द छन्, तर तीनमा अरबेली-फार्सेली शब्द दुई प्रतिशत मुस्किलले पुग्लान् । यसकारण हामीलाई "राजधर्म" को निम्ति 'इरानी' शब्द आवश्यक छैन ।

फेरि जहाँसम्म ललिताको लागि ललितत्रिपुरसुंदरीलाई हटाएर जुनालाइ अङ्गीकार गर्ने प्रश्न छ, यो आवश्यक होला जस्तो लाग्दैन । भएको ललितालाई त्यागेर नभएकी ललिताको अनुसंधान गर्नुलाई प्रशंसनीय काम भन्न सकिन्न । भानुदत्तको "जस मनुष्यल निश्चल भयाको वस्तु छोडिकन अथिर वस्तुको इछा गरास् तसको निश्चल वस्तु पनि हात रहंदैन, अथिर वस्तु ता गयैको छ" भन्ने वाक्यको यहाँ सम्झना हुन्छ । स्थिर ललितत्रिपुरलाई त्यागेर अस्थिर जुनातर्फ लाग्नु यसैले असल होइन । यसकारण ठोस प्रमाण नपाउन्जेल "राजधर्म" ललितत्रिपुरसुन्दरीको कृति होइन भन्ने शिरोमणिज्यूको मतमा सहमति देखाउन सकिन्न ।

यिनको मृत्यु सम्वत् १८८८ मा भएको हो । तर यिनको जन्मको ठेगान लागी सकेको छैन । "नेपाली" पूर्णाङ्क ६ मा छापिएको एउटा वंशावलीको स्यानु अंशमा मर्ने बेलामा यिनको उमेर ३८ वर्षको थियो भनिएको छ । तर अष्टांक संख्याको काकताली मिलाउने धुनमा उक्त वंशावलीले ५६ वर्षका भीमसेन थापालाई २ वर्ष थपेर ५८ वर्ष पारेको छाँटले ललिताको उमेरमा पनि एक दुई वर्षको थपघट गरिएन होला भन्न सकिन्न । एकथरी अन्वेषकहरूले ललिताको जन्मोत्सवको एउटा लेखोट पाएका छन्, र जसको अनुसार मर्ने बेलामा उनी ३८ वर्ष भन्दा केही वर्ष बढ्तेकी थिइन् भन्ने देखिन्छ रे । हामी उक्त लेखोटको प्रकाशन प्रतीक्षामा छौं ।

[ढ] भवानीदत्त पाँडे

गौतम गोत्रका पलेउ पाँडेकुलमा सम्वत् १८९८ मा रामनारायणका छोरा कुलनिधिका नाति भवानीदत्त पाँडेको जन्म भएको हो । भवानीदत्तका काका मणिराम (तारानिधि) संस्कृतका मर्मज्ञ थिए । उनले अनेकौं संस्कृत-ग्रन्थहरूको निर्माण गरेका थिए, जसमध्ये "पतिव्रताधर्म" ग्रन्थलाई सम्वत् १९५२ मा राजीवलोचनले नेपालीमा अनुवाद गरेका थिए । स्वयम् राम-नारायण र कुलनिधि पनि संस्कृतमा लेखपढ गर्थे भन्ने नयराजज्यूको भनाइ छ (हेर्नोस् ग. पर्या. क. पृष्ठ १६) ।

CamScanner

शिक्षितकुलमा जन्मिएका भवानीदत्त पाँडेले आफ्ना गुणहरूद्वारा तत्का- लीन अमात्य भीमसेन थापालाई रिझाउन सके र दर्वारसम्म पनि उनको प्रवेश भयो ।

भवानीदत्तले नेपाली भाषामा असंख्य कृतिहरू रचेका थिए होलान्, तापनि फेला चाहिं उनका पाँच कृति मात्रै परेका छन् । दुर्भाग्यले ती पनि सबै अपूर्ण रूपमा फेला परेका छन् । ती हुन्–

(क) मुद्राराक्षस
(ख) आत्मबोध
(ग) महाभारत
(घ) मार्कण्डेय पुराण
(ङ) हितोपदेश

योगी अम्बरगीर बाहेक अरू पुराना लेखकहरूमा कसैले यति धेरै गद्य-ग्रन्थहरू नेपाली भाषालाई दिएको थाहा पाइएको छैन ।

भवानीदत्त पाँडेको नेपाली गद्यसाहित्यमा महत्वपूर्ण स्थान छ । उनको भाषा सजिलो र रोचक हुनाका साथै अर्थपूर्ण पनि छ । वेदान्त जस्तो रूखो विषयलाई पनि उनले जाँगरका साथमा बोधगम्य र सजिलो पारीदिएका छन् । यसरी वेदान्तलाई बोधगम्य पार्न योगी अम्बरगीरले पनि सकेका थिएनन् ।

भवानीदत्तबारे विशद चर्चा "गल्लीमा पर्याकिएका कसिंगर" मा सुलभ छ । उक्त पोस्तक नै आजसम्म भवानीदत्तविषयक एक मात्र सूचना स्रोत छ ।

(ण) योगी अम्बरगीर

"धौलागिरि' को पहिलो अङ्कमा मैले अम्बरगिरिको उल्लेख गरेको थिएँ । तिनै अम्बरगिरिलाई तेस्रो उठानमा अम्बरगीर पारिएको छ किनभने उनले सर्वत्र आफूलाई यसै नाउँले चिनाएका छन् । वीर पुस्तकालयको लगत-मा यिनलाई अम्बरगिरि मानिएको छ । तर अम्बर (आकाश) र गीरा (वाणी) बाट बनेको अम्बरगीर स्वयम् शुद्ध शब्द भएकाले त्यसलाई सच्याई रहने कुनै चासो होला जस्तो मलाई लाग्दैन ।

"नेपाली" पूर्णाङ्क १४ मा एक ठाउँमा जनकलाल शर्माज्यू लेख्नु हुन्छ, "शशिधरका 'वैराग्यांबर' नामक पुस्तकको गद्य आजको परिमार्जित भाषाको दृष्टिबाट पनि निम्नकोटीमा आउँदैन ।" उरुदासको हस्ताक्षरमा सम्वत् १९२४ मा लेखिएको एउटा 'वैराग्यांबर' हाम्रो तेस्रो उठानमा (पृष्ठ ३१९) पनि छापिएको छ, जसको 'असमनको भाषा' भन्ने शीर्षक छ। अम्बर-

गीरले गरेका अनुवादहरू मध्ये यस 'असमनका भाषा' को नाम पछिसम्म 'वैराग्यांबर भाषा' रहीरह्यो । यदि यही ग्रन्थको चर्चा जनकलालज्यूले गर्नु-भएको हो भने यसलाई शशिधरको नमानेर अम्बरगीरकै मान्नुपर्छ ।

अम्बरगीरका कृतिहरू उनकै हस्ताक्षरमा पाइएका छैनन्, प्रतिलिपि-कारहरूका हस्ताक्षरमा मात्रै प्राप्त हुन सकेका छन् । अहिलेसम्म पाइएका उनका कृति हुन्—

(क) गीतगोविन्द–कुनै अज्ञात व्यक्तिको हस्ताक्षर ।
(ख) ब्रह्मयज्ञवेदान्त–पद्मदासको सं. १८९१ भदौको हस्ताक्षर ।
(ग) ब्रह्मयज्ञउपनिषद्–पद्मदासको सं. १८९१ असारको हस्ताक्षर ।
(घ) योगवाशिष्टसार–पद्मदासको सं. १९१२ को हस्ताक्षर ।
(ङ) असमनको भाषा (वैराग्यांबर)–गुरुदासको सं. १९१२ को ह.
(च) वेदान्त– — — — — — —

राम्ररी विश्लेषण गर्ने हो भने अझै पनि धेरै ग्रन्थहरू अम्बरगीर योगीका भेटिने छन् । यसको लागि हामीले एकपल्ट वीर पुस्तकालयलाई चाहार्नु छ । पद्मदासले प्रतिलिपि गरेका वेदान्त सम्बन्धी जम्मै ग्रन्थहरू अम्बरगीरकै ठहरिनु पनि असंभव छैन ।

वैराग्याम्बर भाषाले बताउँछ अम्बरगीर योगी पनि जोसमनी संप्र-दायका अनुयायी थिए । यिनको समय ठिक ठिक कहिलेदेखि आरंभ भयो यो भन्न अहिले अप्ठेरो छ, तर पनि सम्वत् १८९१ भन्दा धेरै अघि नै यिनका ग्रन्थहरू जोसमनी साधुहरूका संप्रदायमा फैली सकेका थिए । शशिधर भन्दा यिनी जेठा हुन् होइनन् यो किटेर भन्न नसकिएला तर यिनी शशिधर भन्दा धेरै कान्छा अवश्य थिएनन् । यदि जनकलालज्यूले वैराग्यांबर भाषामा शशि-धरको नाउँ पाउनु भएको छ भने त हामी अम्बरगीरलाई शशिधर भन्दा जेठा पनि भन्न सक्छौं । यस हालतमा जोसमनी संप्रदायका प्रवर्तक शशिधर पनि अम्बरगीरका चेला हुनेछन् । यिनी कहिलेसम्म जीवित थिए, यो पनि थाहा पाइएको छैन, तर सम्वत् १८९० सम्ममा अवश्य पनि यिनको देहाव-सान भैसकेको थियो र त्यसताक यिनका कृतिहरू जोसमनि संप्रदायमा पवित्र वस्तु मानिन लागी सकेका थिए ।

शशिधर स्वामी झैं अम्बरगीर योगी पनि जोगी बोलीमा कविताको रचना गर्थे भन्ने निम्नलिखित दुई श्लोकहरूले थाहा दिन्छन्—

जाहाँ कृष्ण तहाँ राधा, नहीं कृष्ण जहाँ ना राधा ।
दनु दनुका मील कहिं न आवे अम्बरगीर वाधा ।।

(गीतगोविन्द)

मन माया दुनु एक है मनै माया सगाई ।
तिनलोक संसय पडि काको कहुँ बुझाई ।।

(वेदान्त)

यिनी लहड चलेको बेलामा विद्यापति र ज्ञानदिल झैं नेपाली भाषामा पनि गीत गाउँथे—

एकै छ ब्रम्ह व्यतिरिक्त अर्को दोश्रो छैन ।
मनै मोक्ष मनै वन्ध मनै देवा निरजना ।।

(ब्रह्मयज्ञ वेदान्त)

यिनको भाषा त्यति शुद्ध छैन जति यिनका समकालीन शक्तिवल्लभ र दैवज्ञकेशरीको छ, तर यिनी विषयको विविधतामा अद्वितीय छन् । यिनको गणना नेपाली भाषाका परमसेवकहरूकै कोटिमा हुनुपर्छ ।

(त) नीलकवि

सम्वत् १८९४ मा एकजना नीलकवि भन्ने व्यक्तिले रुद्राक्षमाहात्म्यको टीका नेपाली भाषामा गरेर राजेन्द्रविक्रम शाहका नाउँमा समर्पण गरेका छन्। यिनको बारेमा हामीलाई आजसम्म केही थाहा भएको छैन । यी नीलकविले कुनै कविता पनि गरेका होलान्, जो अझैसम्म खोजिएको छैन ।

(थ) पदम शर्मा

यिनी पनि संभवत: जोसमनी संप्रदायका व्यक्ति थिए । यिनले आफूलाई 'हरिदासको दास' भनेका छन्, यसको मतलब हो उनका गुरु हरिदास थिए । यिनी पहिले बाहुन थिए, तर जोसमनी संप्रदायमा प्रवेश गरेपछि पनि यिनले आफ्नो पुरानु 'शर्मा' पदवीलाई एक ठाउँमा प्रयोग गरेका छन्, अन्त-चाहिं या त यिनी पद्मदास छन्, या पद्मदास भक्त,या चाहिं केवल पद्म मात्रै। हरिदासका दास, पद्म शर्मा, पद्मदास र पद्मदास भक्तहरूलाई एकै व्यक्ति ठहऱ्याउन हस्ताक्षरको साम्यले सघाएको हो भन्ने कुरो त यहाँ बताई रहनु नपर्ला ।

यिनी प्रधानत: लेखक होइनन् । असंख्य नेपाली र संस्कृतका ग्रन्थहरूको प्रतिलिपि यिनको हस्ताक्षरमा पाइएका छन्, यिनमध्ये यिनका आफ्नै कृति हद भए एउटा मात्रै होला । वास्तवमा यिनी साक्षर मात्रै थिए, पठित थिएनन्, यसैले यिनले गरेका प्रतिलिपि पनि उति शुद्ध छैनन् । यति हुँदा हुँदै पनि रामायण लङ्कांकाण्ड चाहिं सत्संगमा सुनेर कमाएको ज्ञानको भरमा

यिनले रचना गरेजस्तो छ । प्रतिलिपि ग्रन्थहरूमा यिनले सर्वत्र दास पदवी लेखेका छन्, तर यस ग्रन्थमा चाहिं यिनी 'शर्मा' भएका छन् ।

सम्वत् १८८८ को कात्तिकमा यिनले गरेको एउटा प्रतिलिपिमा आफ्नो ठेगाना पशुपतिको शंकरगुफा बताएका छन्। सम्वत् १९२० को अर्को प्रतिलिपिमा चाहिं यिनी विष्णुमति नेरको बुराङखेल (भुराङखेल) मा देखिन्छन् । वृद्धावस्थामा यिनले भुराङखेललाई नै रोजेको बुझिन्छ ।

यिनी लहडी स्वभावका थिए । यिनले लेखेका प्रतिलिपि कुनै हेरी रहूँ जस्ता राम्रा अक्षरमा छन्, कुनै चाहिं केटाकेटीका झैं नराम्रा अक्षरमा । ठाउँ ठाउँमा यिनले किरङमिरङ चित्रहरू पनि कोरेका छन् ।

भलै लेखकको रूपमा पदम शर्मालाई हामी महत्त्व नदिऔं तर लिपिकारको रूपमा पदम शर्मा अद्वितीय छन् । आधा शताब्दीसम्म पदम शर्माले झैं मन लाएर नेपाली ग्रन्थलाई लगातार लिपिबद्ध गर्ने काम अरू कसैले अडालेको पाइएको छैन ।

[द] सुन्दरानन्द बाँडा

सुन्दरानन्दको जन्म पाटनको ओकुबहाल (रुद्रवर्णमहाविहार) मा भएको हो । अझै उनका वंशजहरू त्यसै बिहारसित सम्वन्धित छँदैछन् । यिनी कहिले जन्मे र कसको कोखमा जन्मे यो अनुसंधान हुन अझै बाँकी छ ।

यिनी साधारण कुलका व्यक्ति भएकाले आर्थिक समस्याले यिनलाई निकै पिरोल्ने गरेकोले होला यिनले आफ्ना कविताहरूमा भीमसेन थापालाई रिझाएर धनप्राप्ति गर्न निकै सक्रियता देखाएका छन् । "त्रिरत्न सौंदर्यगाथा" भन्ने काव्यलाई समेत यिनले भीमसेन थापाको आज्ञा पाएर रचना गरेको हुँ भनी लेखेका छन् ।

यिनी संस्कृतका उद्भट् विद्वान् थिएनन्, किनभने यिनका रचनामा (विशेषत: पद्यमा) त्रुटिहरू निकै देखिएका छन् । तर पनि यिनको पुरेताइंको लागि आवश्यक सामान्यज्ञानमा पर्याप्त प्रवेश थियो । यिनले त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा" को रचना आफैले गरेका हुन् । त्यसको नेपाली अनुवाद पनि यिनी आफैले गरेका हुन् । यसबाहेक अध्यात्मरामायणको यिनले गरेको अनुवाद पनि जगदम्बा प्रकाशनबाट छापिंदै छ। यी दुई ठुला ग्रन्थबाहेक यिनले नेपालीमा ११ सिलोक नेवारीमा ५ सिलोक र एक ढङ्गको जोगी बोलीमा १४ सिलोकको रचना गरेका छन् । "त्रिरत्नसौन्दर्य" मा सरदर २१९ संस्कृत सिलोक छन् ।

यिनो यस प्रकारले नेपालीमा कविता लेख्थे —

बलीया मानिसले वल मिचि लियाका सहि भया ।
कहाँ पाऊं नीसाप् जनरलविना भूमिभरमा ।।
प्रभु स्वामीजीका धरममय अर्द्धाङ्गमुरती ।
दुनीयाका स्रेस्ता दुनिजसित राष्न्या धरमि हुन् ।।

नेवारीमा उनका कविता यस्ता हुन्थे—

न्हुं न्हुं दुन्ख अपालयां ततुतत न्हुं न्हुं मह्री तादतं ।
सुं सुं सुं झसुकाल तं ततुतयां छुं छुं मफू ज्या थिए ।।
धंघा तुं मनसं जुलो धन मड़ू घधा सदा दामया ।
हा हा दैव थनी छिगू दरशनं दौर्भाग्य मोचं जुलो ।।

उनका तथाकथित जोगबोलीका पद्य यस छाँटमा लेखिन्थे—

तोत् वंदूक दिगन्तकांपित शवुद् गर्जन् महामेघ है ।
वृष्टी होत असर्फि मोहर पथर् दारिद्र्य दुर् जात है ।।
काला वत्तुक चिन् घसाकि विजुली चम् चम् चमत्कार है ।
श्रीराजेन्द्र शचीशका सुमहिमा बोलना त शक्ता न है ।।

नेपाली भाषाको निर्माण र पोषणमा खसेतर नेपालीहरूले पनि थालनीदेखि नै चाख लिएका हुन् भन्ने कुरा सुन्दरानन्दका कृतिहरूले बताउँछन् । सुन्दरानन्द बाँडा नेवार भए पनि उनले नेपाली भाषा उपर पूर्ण आधिपत्य जमाएका थिए । यिनको भाषामा देखा पर्ने त्रुटिहरूको संख्या कमै छ भने हुन्छ । हुन पनि कुनै भाषामा अध्यात्मरामायण जस्तो ग्रन्थको अनुवाद भाषाको मर्मज्ञले मात्रै गर्न सक्छ । आजको भाषालाई कसी बनायौं भने हुन सक्छ यिनको भाषा अशुद्ध ठहरियोस्, तर त्यस बेलामा अन्य लेखकहरूको भाषासँग यिनको भाषालाई दाँज्दा छि: भन्न सकिएला जस्तो लाग्दैन ।

यिनको ''त्रिरत्नसौंदर्यगाथा'' (धनवज्र वज्राचार्यद्वारा सम्पादित) मा यिनबारे पाइएका जति कुराहरू लेखिएका छन् ।

[ध] मेजर रघुवीरसिंह

यिनको सान्तिसटक् अर्थात् शान्तिशतक सम्वत् १९१९ मा लेखिएको हो । यिनी पाटनमा वस्थे । यसदेखि बाहेक यिनबारे हामी मूक छौं ।

[न] भानुभक्त आचार्य

सम्वत् १८७१ सालको असारको उनन्तिसौं दिनका भानुलाई मुख

देखाउनै नदिई वर्षाकालीन परिस्थिति गजधम्म परीरहेको थियो, ठिक यस्तैमा सिमसिमे पानी र घामधुम्मे मेघको अस्तित्वलाई रतीभर नमानी तनहुँ इलाकाको चुँदी ब्यांसीमाथिको रम्घा गाउँमा धनञ्जय आचार्यको घरमा एउटा भानुले मुख देखायो । न्वारानको दिन जब यस शिशुलाई भानुको नाउँ दिइयो, त्यसबेला सकि के कुरो कसैलाई थाहा थिएन होला भने पछि गएर यो शिशु नेपाली साहित्याकाशमा भानु नै झैं चम्किनेछ । हामी यस शिशुलाई भन्छौं भानुभक्त आचार्य ।

भानुभक्त मावली पोल्याङ गाउँका पौडेलहरू हुन् र उनका ससुराली मानुङ गाउँका खनालहरू हुन् । यिनका जिबाबु श्रीकृष्ण आचार्य एक पठित व्यक्ति थिए । भानुभक्तका बाबु धनञ्जय श्रीकृष्णका जेठा छोरा हुन्। धनञ्जय पाल्पा मालमा हाकिम खरदार भएका थिए । भानुभक्तलाई सिकाउन सघाउन श्रीकृष्ण आचार्यको ठूलो हात रहेको छ । श्रीकृष्ण आचार्य बडा धर्मात्मो उत्साही व्यक्ति थिए। उनले ठाँटी, पाटी र बगैंचाहरूको निर्माण गरेका थिए ।

वृद्धावस्थामा श्रीकृष्ण आचार्य काशीवास गर्न जाँदा भानुभक्त पनि काशी गएका थिए । यसै बेला उनको राम्रो पठन पाठन भएको हो। उनी पाँच छ वर्षसम्म काशीमै बसे र जिबाबुको मृत्यु भएको एक वर्षपछि घर फर्के ।

सम्वत् १८८२ मा राजेन्द्रवीरविक्रमका पालामा भानुभक्तका बाबु धनञ्जयले काठमाडौंको महाबौद्ध टोलमा एउटा घर पाएका थिए, जसको लालमोहोर यस्तो छ–

श्रीपशुपति २ **श्रीलुचुभुलु ३**

श्रीबडाजिव्यूवाज्याज्यू १

स्वस्तिश्री गिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादि विविधविरुदावली विराजमानमानोन्नत श्रीमन्माहराजाधिराज श्री श्री श्री महाराज राजेन्द्र विक्रम साह बहादूरसम्सेरदेवानां सदासमर विजयीनाम् । आगे तनहु वस्न्या षर्दार धनंजय उपाध्या आचार्जके । कर्णेल उजीरसिंह थापालाई विरामी भै १ मा लैजादा संकल्प गरि दान गर्नकन वक्स्याको घर १ अघि २ नेपाल प्रवेश हुदा महावौद्ध ढोका छेउका जैमुगसि ज्यापुहरुका घर पाताल हरि लछिमन् षवासहरुलाई वास दि राष्याको महाबौद्ध ढोकाछेउका घर पाताल, तस्को साध–जैमुगसि ज्यापुका घररधाला पातषोको वारि पातालदेखि

पश्चिम, कपतान प्रसादसिंह बस्न्यातले चर्न्याको वारिका पर्षालदेषि उत्तर, थाकुसि ज्यापुको घर र वारि पातालदेषि पूर्व बाटोका जिमी र जंमुर्गसि ज्यापुका पोकोदेषि दछिन् ।

येति सांधभित्र घर षा २ हात १८ अंगुल २२, पाताल षा ११ हात २० अंगुल १२ लछिमन् षवासहरुका वास हानि विर्ता गरि बक्स्यौं । येस् घरको छेडिमा ३ का षत राषन दिनु पर्छ । यो विर्ता साध लाउँदा सधियार जयदेउ पंठ, मोदनाथ अर्ज्याल, गोकुल षनाल, दलसुर बोहोरा, डिठा काली-दास, कमिनायक विनरसि गोपाल, भांनारान्, लछ्पति, जनघलसिं संतान दरसंतान प्रज्यंत विर्ता जानि भोग्य गर । ईति सम्वत् १८८२ साल मिति चैत्र सुदि ३ रोज ३ सुभम् ।

पत्रको पछाडिपट्टि मार्फत्मा सही गर्नेहरू छन्— मार्फत भक्तवीर थापा, मार्फत भीमसेन थापा, मार्फत कालीदास, मार्फत प्रसादसिंह वस्न्यात् ।

भानुभक्तले केवल पद्यमा मात्र हात चलाए भने हुन्छ । उनको पद्य-रचनाहरू रामायण, रामगीता, वधूशिक्षा, भक्तमाला र प्रश्नोत्तरी हुन् । यी पाँच पोस्तकहरूमा रामायण नेपाली समाजमा जति प्रतिष्ठित हुन सक्यो त्यति अरू कुनै ग्रन्थ हुन सकेनन् । रामायणलाई लिएर नै भानुभक्त नेपालका घर घर प्रसिद्ध भएका हुन् ।

मोतीरामको अनुसार भानुभक्तले सम्वत् १९१९ मा 'वधूशिक्षा' को रचना गरेका हुन् । तर हाल वीर पुस्तकालयमा पाइएको 'वधूशिक्षा'मा सम्वत् १९१३ लेखिएको छ । यसमा १७ सिलोक छन् । यी सत्र सिलोकहरू आज-सम्म प्रचलित भानुभक्तकृत "वधूशिक्षा"का कुनै सिलोकहरूसँग मिल्दैनन् । यिनले गर्दा एउटा जटिल समस्या उत्पन्न भएको छ । भानुभक्तको सक्कली "वधूशिक्षा" यही हो कि भन्ने मेरो मनमा उठेको छ (हेर्नोस् "रूपरेखा" २०२० सालको अंक) "वधूशिक्षा" को रचना एकदम मौलिक त होइन होला, किनभने "लक्ष्मीधर्मसम्वाद" भन्ने संस्कृत ग्रन्थको र "वधूशिक्षा"को विषय मिल्छ । यसै संस्कृत ग्रन्थबाट भानुभक्तले आफ्नो "वधूशिक्षा" तयार पारे होलान् । तर उनको सिप र कलात्मकताले गर्दा यो ग्रन्थ पढ्दा हामीलाई मौलिक जस्तै लाग्छ ।

भानुभक्तको "भक्तमाला"का प्रथम १५ सिलोकहरूको अनुवाद संस्कृतमा पनि भएको छ । अनुवाद पाल्पाका ढुण्डिराज पण्डितले गरेका हुन् भन्ने बाबुराम आचार्यको भनाइ छ, तर नरनाथ आचार्यको अनुसार भानुभक्तका

साहिला बाबु पद्मनाभका नाति पण्डित विश्वनाथले त्यो अनुवाद गरेका हुन् ।

प्राय: भानुभक्त अहंकारी र अभिमानी थिए भन्ने कुरालाई लिएर मानिसहरू निम्नलिखित सिलोक अघि सार्छन्—

भानुभक्त भनी प्रसिद्ध नरमा जस्को छ नाऊँ पनी ।
घर् तिन्को तनहुँ छ वेसि चूँदि हो गाऊँ छ रम्घा भनी ।।
प्रख्यात् छन् सवलोकमा ति गुणि हुन् विद्वान् वडा खुप् थिया ।
यो प्रश्नोत्तर बुझ्नलाइ सजिलो भाषा वनाई दिया ।।

तर नरनाथ आचार्यले यस सिलोकलाई छविलाल पाल्पालीको कृति मान्नु भएको छ । छविलाल पाल्पाली संस्कृत पढ्नलाई रम्घा जाने गर्थे र त्यसै समय उनी भानुभक्तको सम्पर्कमा आएका हुन् भन्ने नरनाथज्यूको भनाइ छ । यी छविलालको जन्म सं. १९५० र मृत्यु सं. १९७९ मा भएको हो भनेर नरनाथज्यूले नै थाहा दिनु भएको हो ।

भानुभक्तको बारेमा लेखिएका ग्रन्थहरूको संख्या धेरै छ, तर तिनी-हरूमा प्रमुख चाहिं यी चार हुन्—

१—कवि भानुभक्तको जीवनचरित्र (मोतीराम, सं. १९४८)
२—कवि भानुभक्त (ब्रह्मशमशेर, सं. १९९५)
३—भानुभक्त स्मारक ग्रन्थ (सूर्यविक्रम सम्पादित, सं. १९९७)
३—सच्चा जीवनचरित्र (नरनाथ आचार्य, सं. २०१७)

यी चार ग्रंथहरूमा सबैको मत एकै छैन तापनि नरनाथ आचार्यज्यू भानुभक्तकै कुलमा जन्मिएका व्यक्ति भएकाले राय बाझेको ठाउँमा नरनाथ-ज्यूलाई नै हामीले प्रामाणिक मान्नुपर्छ । यदुनाथ खनालज्यूले भने झैं जीवनी साहित्यको कलात्मक पक्ष र वैज्ञानिक दृष्टिकोणमा मोतीरामले लेखेको जीवनी नै श्रेष्ठ ठहरिएला । तर साथै के कुरो पनि हामीले बिर्सनु हुन्न भने रगतको साहिनुले गर्दा नरनाथज्यूले भानुभक्तबारे धेरै कुराहरू जान्न पाउनु भएकाले उहाँले लेखेको जीवनी तथ्यसंग्रहमा श्रेष्ठ हुन पुगेको छ ।

भानुभक्तबाट हामी प्रशस्त देन पाउने थियौं तर, हाम्रो दुर्भाग्यले गर्दा यिनका बाबु धनञ्जयको मृत्युपछि यिनी कुमारीचोकका कर्मचारीहरूको फन्दामा परे । व्यवहारले गाँजेकाले यिनी अत्यन्त बेफुर्संती भए । यस्तो हुँदा हुँदै पनि यिनले नेपाली साहित्यलाई जे जति कृति दिएका छन् तिनलाई लिएर हामी यिनको सह्रनी गर्न बाध्य हुन्छौं ।

यिनी चउन्नको उमेरलाई समाप्त गरेर पच्पन्नतर्फ लम्कन मात्र के

लागेका थिए यिनलाई एकाएक ज्वरो आयो। कविका दूरदर्शी अन्तर्दृष्टिले आफ्नो अन्तिम घडी नजिक आएको थाहा पाई हाले। यिनले ज्वरोको तापमा छटपटाईरहेको बेलामा "रामगीता" को रचना गरे। यिनका बाइस वर्षको उमेरका छोरा रमानाथले "रामगीता"को मूलसंस्कृत पढ्दै गए अनि यिनले चाहिँ त्यसलाई नेपाली भाषामा श्लोकबद्ध पार्दै लगे।

"रामगीता"को रचना पनि सकियो। कविलाई पनि ज्वरोले छोड्यो। ज्वरोले त छोडयो तर उनको शरीर अझै पनि कम रुग्ण थिएन। यस्तैमा सोह्रसराध आयो। कविले पिता धनञ्जयको सराध गरे। त्यसै दिन अचानक कविको ज्वरो बल्झियो यसपल्ट चाहिँ उनो सदाको लागि ओछ्यानमा पल्टिए। अनि १९२५ सालको दशैंलाई छेक्तै उनी शुक्ल अष्टमीको दिन पारेर मर्स्याङ्दी नदीका किनारमा नेपाली समाजदेखि विदा भएर पञ्चतत्वमा बिलाए।

भानुभक्तले गद्यमा कुनै साहित्यिक रचना गरेनन्, तर पनि उनका केही चिठी र लेखोटहरूले उनको बोली, थियो, बानी र बेहोराको नक्सा खिचेर हामीछेउ उनको मानसिक मूर्ति उभ्याई दिन्छन्। यस्ता केही चिठी र लेखोटहरू हाम्रो तेस्रो उठानमा परेका छन्।

[प] बेनामी ग्रन्थहरू

१–सम्वत् १८७५ को	दशकुमार चरित
२–सम्वत् १८७८ को	बाइबल
३–सम्वत् १८८४ को	बाइबल
४–सम्वत् १८८९ को	आदिपर्व
५–सम्वत् १८९० अगावैको	रामाश्वमेध
६–सम्वत् १८९४ तिरको	सुरेन्द्रको पाठचपुस्तक
७–सम्वत् १९०९ अगावैको	इङ्गलिस्तान वंशावली

[फ] अभिलेखहरू

नयाँ नेपालको गठन भएपछिका अभिलेखहरूलाई हामी तीन खण्डमा विभाजित गर्न सक्छौं—राजाका रुक्का, स्याहमोहोर लालमोहोर इत्यादि, राजकर्मचारीहरूका प्रशासन सम्बन्धी पत्रहरू, अन्य चिठीपत्रहरू।

सिंहप्रताप, रणबहादुर, गीर्वाणयुद्ध र राजेन्द्रविक्रमहरूका रुक्का; स्याहमोहोर र लालमोहरहरू नै यस कामका पहिलो प्रकारका अभिलेख टह-

रिन्छन्। यी राजाहरूले जारी गरेका ताम्रपत्र र शिलापत्रहरू पनि यसै वर्ग-मा आउँछन्। यिनलाई राम्ररी संग्रह गर्न हो र वर्गीकरणका साथमा प्रकाशित गर्न हो भने यिनले नेपाली भाषालाई ठुलाठुला ठेली प्रदान गर्नेछन्।

दोस्रो प्रकारहरूमा गणना हुन आउँछन् बहादुरशाह, अमरसिंह, रंगनाथ, भीमसेन थापाका साथै अन्य भाइ भारदारहरूका ताम्रपत्र, शिलापत्र र अन्य पत्रहरू। यिनमा कति त यस्ता छन् जो युगका जटिल समस्याहरूलाई लिएर लेखिएका छन् एवं निकै लामा पनि छन्। यिनको संग्रहबाट पनि नेपाली भाषाले कम ठेलीहरू पाउनेछैन।

तेस्रो वर्गमा प्राय: दुनियाँदारका घरायसी पत्रहरू आउँछन्। यिनको राम्रो सुरक्षा हुन नसकेकाले यिनलाई हामी धेर संख्यामा पाउन्नौं।

यस उठानको उद्देश्य अभिलेखमा उति जोड दिनु नभएकाले यसमा केवल दसोटा अभिलेखहरू मात्रै परेका छन्। यिनमध्ये राजेन्द्र विक्रमको रुक्का (सम्वत् १८९४) र रणबहादुरको चिठी (सम्वत् १८४६) पहिलो वर्गका हुन्। वाणीविलासकृत स्तंभ अभिलेख (सम्वत् १८६८) र शशिधर उपाध्यायको चिठी (सम्वत् १८३४) हरू दोस्रो वर्गका हुन्। भानुभक्तका घरायसी कागतपत्रहरूले चाहिं तेस्रो श्रेणीको नमुनाको खाँचो टार्छन्।

[ब] उपसंहार

हाम्रो तेस्रो उठान विशाल नेपालको उब्जाबाली हो। नेपाल जबसम्म चारभञ्ज्याङको घेरोभित्र सीमित थियो त्यसवेलासम्म नेवारी भाषा नेपाली भाषा थियो। तर जब नयाँ नेपाल जन्मियो त्यसको राष्ट्रभाषाको रूपमा नेपाली भाषाका दिन सप्रे। नयाँ नेपाल नजन्मिँदै पनि यो भाषा हिमालको निकटपूर्वी क्षेत्रमा व्याप्त भई सकेको थियो, नयाँ नेपाल जन्मिएपछि त यसका पखेटामा उदेकलाग्दो तागतको संचार भयो। माहाकालीदेखि थालिएको यसको अभियान कहिल्यै नरोकिने गरी अघि लाग्यो। देख्तादेख्तै यसले मेची तर्‍यो, एक फट्कामै टिस्टा नाघ्यो, ब्रह्मपुत्रको पानीमा होमिँदै र इरावदीमा पौरी खेल्दै यो टुप्लुक्कियो बर्मा अनि मलायामा। आज भारत, वर्मा, मलाया, सिक्किम र भोटाङका नेपालीहरू यसमै बोल्छन्, यसमै गाउँछन्, यसमै लेख्छन् र यसमै सपना देख्छन्।

पृथ्वीनारायणले आजको विशाल नेपालमा ढलीमली गर्न पाएर नेपाली साहित्य प्रगतितर्फ लम्कन लाग्यो। सिंहप्रताप, रणबहादुर, गीर्वाण र उनका मंत्रीहरूले यसको संरक्षकत्व लिए। भीमसेन थापा र उनका भाई भतिजाहरूले

यस भाषामा विभिन्न ग्रन्थहरूको अनुवाद गराए । कवि जन्मिए साथै लेखक जन्मिए । कहाँसम्म भने लेखकहरू आफ्नो देशलाई बेलाइत र फ्रान्स जस्ता उन्नत देशहरूसित दाँजनसमेत रोसिए ।

नेपाली साहित्यमा तीन प्रकारका युद्धहरूको पनि विशेष छाप पर्न गयो, यिनमा पहिलो थियो एकीकरण युद्ध, दोस्रो थियो चीनसँगको युद्ध, अाम तेस्रो थियो अंग्रेजसँगको युद्ध । यी तीन युद्धहरूले नेपाली भाषामा सुप्त प्रवृत्तिहरूलाई घचघच्याएर जगाई दिए, अनि यो भाषा जुर्मुन्याएर उठ्यो ।

जुन गतिले यस भाषाको उन्नति हुँदै थियो त्यस गतिमा अवरोध नतेर्सिएको भए आजसम्म नेपाली साहित्य उन्नतिको चौरालीमा उक्लो सकेको हुने थियो, तर दर्बारी अस्थिरता र भारदारी षड्यन्त्रहरूको पन्जामा परेर यसको भविष्य एक शताब्दीसम्म (सं. १९०३–सं. २००७)को लागि झ्याल-खानमा थुनिएकाले यो दिनहुँ गान्टिन लाग्यो । यसलाई उँध्यौलोतिर डोऱ्या-उने प्रयास भने पछिसम्म भईरहे,तर तिनलाई लिएर नाक फुलाउन हामीलाई अप्ठेरो लाग्छ । वास्तवमा ती थिए होस्टे हैंसे नपाएर टाक्सिएका एवं लोप्प्याइएका दयनीय प्रयासहरू । तिनलाई सम्झँदै हामीलाई खल्लो अनुभव हुन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने सर्वत्र गहन लागीरहेको बेलामा छामछाम गर्दै छुमछुम भएका यी प्रयासहरू अँधेराका कामसरह थिए ।

तेस्रो उठान नेपाली साहित्यलाई ग्रहणले समात्ता नसमात्तै विश्राममा पुगेको छ । नेपाली भाषाले आफ्नो जीवनकालमा दुईपल्ट ठूलो प्रेरणा पाएको छ—एउटा नयाँ नेपालको गठनपछि, अर्को २००७ सालपछि । यो दुई काल-हरूलाई नेपाली साहित्यका स्वर्णकाल भने हुन्छ । यिनमध्ये प्रथम स्वर्णकाल-लाई चिह्लाउने जमर्को भएको छ यस तेस्रो उठानमा ।

औषधीमूलो हामी यहाँ पाउँछौं । श्रीहर्ष आचार्यको "औषधीग्रन्थ" मा मानवको उपचार पाइन्छ भने शिवनृसिंहको "वाजहोत्र" पंक्षीको हेरचाह गर्न पुगेको छ । कवि पन्डित अर्थात् दैवज्ञकेशरीको "अश्वशुभाशुभपरीक्षा" ले चाहिं पक्षी र मानवभन्दा भिन्न पशु जगत्को ओखतीमूलोमा ध्यान दिएको छ । तापनि पद्यरचना भएकाले तेस्रो उठानमा परेन ।

यस समयमा आचार विचारमा पनि कलम चलाइयो । रामभद्र पाध्याले आफ्नो "लक्ष्मीधर्मसंवाद" मा नारीहरूलाई उपदेश दिए । यसै विषयमा भानुभक्तले पनि् आफ्नो "वधूशिक्षा" रचे । भानुदत्त र भवानीदत्तले "हितोपदेश" मार्फत् बालचरित्रको निर्माण गर्न चाहे । साँचै भन्ने हो भने यस वाकका प्रायः घेरैजसो रचनाहरूमा आचार विचार र अर्ती उपदेशको

झलक पाइन्छ । सुन्दरानन्दको "त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा" ले जीवनी खाँचो पनि टारेको छ ।

यस कालको विशेषता चाहिं (क) आख्यान साहित्यमा नेपाली भाषाको प्रवेश । यसको साथै हामी पाउँछौं (ख) दर्शन एवं (ग) धर्मकर्म पनि । (घ) इतिहास र भूगोलतर्फको रूचि पनि यसै कालदेखि थालिएको हो । (ङ) अन्य विशेष प्रकारका गद्य पनि यस कालमा देखा परे ।

(क) आख्यान

आख्यान साहित्यमा प्रायः सबै नै संस्कृतबाट अथवा अरू कुनै भाषा-बाट अनुवाद भएका छन् । भानुदत्त र भवानीदत्तका "हितोपदेश" बालोपयोगी कथा हुन् । शक्तिवल्लभको 'हास्यकदम्ब" संस्कृतमा नाटक थियो, तर नेपालीमा कथा हुन पुग्यो । मुन्सीका तीन आह्वानहरू नेपाली भाषामा सबै-भन्दा जेठा छोटा कथा हुन् भन्ने भनी सकिएको छ । भवानीदत्तको "मुद्रा-राक्षस" को अनुवादले नेपालीमा कथाको रूप पाएको छ ।"दशकुमार चरित" का अनुवादहरू पनि कम रोचक कथा भएका छैनन् । 'वहृत सुधा' तेस्रो उठानमा परेकै छ । यसबाहेक "लालहीरा" को पाण्डुलिपि मदनपुरस्कार पुस्तकालयमा पाइएको छ । "सिंहासन बत्तिसी" र "बैतालपच्चिसी" हरू वीर पुस्तकालयमा छन् ।

महाभारतका प्रायः जम्मै पर्वहरू यसकालमा नेपाली भाषामा लेखिई सकेका थिए, जसमध्ये केहीलाई हामीले तेस्रो उठानमा दिएका छौं । ती हुन् विजयानन्दकृत गदापर्व, ललितत्रिपुरसुन्दरीकृत "राजधर्म", भवानीदत्तकृत उद्योगपर्व, वेनामी सभापर्व (सं. १८८०), बेनामी आदिपर्व (सं. १८८९)

पौराणिक ग्रन्थहरूलाई पनि आख्यान साहित्यमा लिन सकिन्छ । भवानीदत्तले मार्कण्डेय पुराणको १७ औं अध्यायको नेपालीमा अनुवाद गरेका छन् ।

(ख) दर्शन

वेदान्तअन्तर्गत "आत्मबोध" को अनुवाद भवानीदत्तले गरेका छन् । दैवज्ञकेशरी अर्ज्यालले "गोरक्षयोगदर्शन" तिर ध्यान दिएका छन् । यस विषयमा योगी अम्वरगीरले निकै ठूलो चमत्कार देखाएका छन् । उनका फेला परेका छ ग्रन्थहरू मध्ये पाँच ग्रन्थ दर्शनविषयक छन् । तेस्रो उठानमा परेका दार्शनिक ग्रन्थहरू बाहेक अन्य ग्रन्थहरू पनि वीर पुस्तकालयमा छन्, जसलाई फेलाइकुलाइ गर्ने काम बाँकी नै छ ।

[ग] धर्मकर्म

यो युगै धर्मप्रधान युग भएकोले यसबेला जेजति रचनाहरू भए त्यसमा धार्मिक भावनाको ठूलो प्रेरणा छ। यिनमा पनि केही ग्रन्थहरूलाई त हामी केवल धर्मप्रचार सम्बन्धी पाउँछौं। ज्योतिनरसिंहको "तुलसीस्तव" नीलकविको "रुद्राक्षमाहात्म्य" को सम्बन्ध हिन्दूधर्मसँग छ भने "धर्मपुस्तक" र "सेरामपुर बाइबल" को सम्बन्ध छ क्रिस्चियन धर्मसँग।

(घ) इतिहास र भूगोल

मेजर रघुवीरको पोस्तकमा नेपालका विभिन्न ठाउँको वर्णन छ। वीर पुस्तकालयमा थुप्रै नै युद्धकालीन कागतपत्रहरू छन्, तिनमा देशविदेशको भौगोलिक दिग्दर्शन र परिचय लेखिएका छन्। यसै गरी कतिपय वंशावलीहरू पनि पाइएका छन्, जसलाई ऐतिहासिक कृति मान्न सकिन्छ।

तर इतिहास र भूगोलको राम्रो रूप सुरेन्द्रका दुई पाठ्यपुस्तकहरूमा पाइएका छन्। यिनमा देश देशावरको बयान, त्यहाँको सैनिक शक्तिको लगत, त्यहाँको धार्मिक भो सामाजिक स्थितिको चित्रण छ।

(ङ) विशिष्ट गद्य

जयदेवकृत "गीतगोविन्द" को अनुवाद विद्यापति र अम्वरगीरले गरेका छन्। यी अनुवाद गद्यमा छन् तापनि गीतात्मकता यिनमा कम छैन। यी आख्यान होइनन् तापनि लयदार भएकाले चोपट्टै रोचक छन्।

अनुक्रमणिका

(क) अभिलेखसँग सम्बन्धित राजाहरू

नाम	शीर्षक क्रम
दामुपाल	१
अक्षय मल्ल	५
आदित्यमल्ल	६
पुण्यमल्ल	७ (क–ख)
पृथ्वीमल्ल	८ (क–ख)
अभयमल्ल	९
मेदिनी वर्मा	१२,१५
संसार वर्मा	१३
बलिराज	१४,१५
उदय वर्मा	१६
आजीत वर्मा	१६
विवोष शाही	१७
मानशाही	१८
सुर्तीशाही	१९
मुक्तिशाही	२१
सिलिम शाही	२१
संग्रामशाही	२२
सुरतीशाह	२४
लक्ष्मीनृसिंह	२५
जगत्प्रकाश मल्ल	२६
प्रतापमल्ल	२७

CamScanner

नाम			शीर्षक क्रम
जहांगीर शाही	...	...	२९
भूपतीन्द्रमल्ल	...	...	३१
प्रीति वर्मा	...	...	३२
सुदर्शन शाह	...	...	३४ क–ख
पृथ्वीनारायण शाह	...	...	३८–३५ क–म
जयप्रकाश मल्ल	...	...	३८–घ
प्रतापसिंह शाह	...	...	४५
रणबहादुर शाह	...	...	४६
गीर्वाणयुद्ध शाह	...	...	४८
राजेन्द्रविक्रम शाह	...	...	६५

(ख) अभिलेखका लेखकहरू

गोल्हण	(सं. १३९३)	...	७ क
शिवदेव पण्डित	(सं. १४१३)	...	८ क
जुठाद्यो जोइसि	(सं. १४१५)	...	८ ख
धर्मराज जोइसि	(सं. १४३३)	...	९
विष्णुदास आचार्य	(सं. १४५०)	...	१२
अनेकु पण्डित	(सं. १४५३)	...	१३
क्षमादत्त उपाध्याय	(सं. १४५५)	...	१४
वोधु जोइसि	(सं. १४६४)	...	१६
धवकर्मंठ	(सं. १५५५)	...	९
श्यामल जोइसि	(सं. १५८६)	...	१८
विष्णुदास जोशी	(सं. १६३८)	...	१९
चाडु भट्ट	(सं. १६४७)	...	२०
इंदु सेजुवाल	(सं. १६६१)	...	२२
दुर्गा	(सं. १६९८)	...	२५
नरु जोइसि	(सं. १७४९)	...	२९
मामु षंडगाहा	(सं. १५३२)	...	३९ घ
चिन्तामणि	(सं. १५३२)	...	३९ घ
छेदिया जोइसि	(सं. १६४८)	...	३९ घ

नाम			शीर्षक क्रम
सुन्तु जोइसि	(सं. १६५६)	...	३९ घ
लछो जोइसि	(सं. १६५७)	...	३९ घ
पशुपति जोइसि	(सं. १७२९)	...	३९ घ
राघो जैसी	(सं. १७६९)	...	३०
दैवज्ञ जयनारायण आचार्य	(सं. १७७१)	...	३१
काशी जोइसि	(सं. १७३६)	...	२८
बलभद्र जोइसि	(सं. १८१४)	...	३४ ख
करुणाकर जोईसि	(सं. १६५६)	...	३९ घ
इन्द्रजितू सेजुवाल	(सं. १६५६)	...	३९ घ
पृथ्वीनारायण शाह	(स. १००२–३१)	...	३८ क–म
शशिधर उपाध्या बेतियाली	(सं. १८३४)	...	४१
रणबहादुर शाह	(सं. १८४९)	...	४३
वाणीविलास पाण्डे	(सं. १८६८)	..	४८
राजेन्द्रविक्रम शाह	(सं. १८९४)	...	६४
भानुभक्त आचार्य	...	...	७० क–च

(ग) ग्रन्थप्रणेताहरू

वाणीविलास ज्योतिर्विद	(सं. १७७३)	...	१०
दावादल शाह	(सं. १७७०)	...	११
प्रेमनिधि पन्त	(सं. १७८०)	...	३३ क–ख
गङ्गाविष्णु द्विज	(सं. १८०९)	..	३५
लीलाम्बर	(सं. १८२१)	...	३६
पृथ्वीनारायण शाह	...	...	३५
भानुदत्त	(सं. १८३३)	...	४०
श्रीहर्ष आचार्य	(सं. १८४८)	...	४२
रामभद्र पाध्या	(सं. १८५१)	...	४४
शक्तिवल्लभ अर्ज्याल	(सं. १८५५)	...	४५
शिवनृसिंह	(सं. १८६४)	...	४६
दैवज्ञज्योतिनरसिंह	(सं. १८६६)	...	४७
"मुन्सी"	(सं. १८७६)	...	५०

कीर्तिपुर
नेपाल

नाम			शीर्षक क्रम
पं० दैवज्ञकेशरी अ[illegible]	(सं. १८७७)	...	५१
विजयानन्द	(सं. १८८६)	...	५४
हीनव्याकरणी विद्यापति	(सं. १८८८)	...	५५
ललितत्रिपुरसुन्दरी	(सं. १८८८ पूर्व)	..	५६
भवानीदत्त पांडे	(सं. १८९२ पूर्व)	...	५७ क–ज
योगी अम्बर गरि	(सं. १८९० अगावै)	...	५८ क–च
सुन्दरानन्द बाँडा	(सं. १८९० तिर)	...	६३ क–ख
नीलकवि	(सं. १८९४)	...	६५
पदम शर्मा	(सं. १८९६)	...	६८
स्वामी शशिधर रेसुङ्गाली	(सं. १९०६)	...	६९
मेजर रघुवीर	(सं. १९०९)	...	७१
भानुभक्ताचार्य	...	...	७२

(घ) बेनामी अभिलेखहरु

दामुपालको अभिलेख	(सं. १०३८)	...	१
अक्षय मल्लको अभिलेख	(सं. १३३७)	...	५
आदित्य मल्लको अभिलेख	(सं. १३७८)	...	६
ताम्रपत्र	(सं. १३९४ पुण्यमल्ल)	...	७ ख
ताम्रपत्र	(सं. १४६१, मेदिनी वर्मा, वलिराज)	...	१५
लालमोहर	(सं. १६४८, मर्जन्या)	...	२१
दान पत्र	(सं. १६८३, सुरती शाह)	...	२४
अभिलेख	(सं. १६९८, लक्ष्मीनृसिंह मल्ल)	...	२५
मडुवा कागत	(सं. १७२० जगत प्रकाश मल्ल)	...	२६
शिलालेख	(सं. १७२७, प्रीति वर्मा)	...	३२
ताम्रपत्र	(सं. १८०८, सुदर्शन शाह)	...	३४

(ङ) बेनामी ग्रन्थहरू

भास्वत्ती	(सं. १३९० तिर)	...	३
खण्ड खाद्यक	(सं. १४९० पूर्व)	...	४
वाजपरीक्षा	(सं. १००० तिर)	...	२
अजीर्ण मंजरी	(सं. १८१० पूर्व)	...	३७

नाम			शीर्षक क्रम
पृथ्वीनारायणको जीवनी	...	...	३८ म
दशकुमारचरित	(सं. १८७५)	...	४९
धर्मपुस्तक	(सं. १८७८)	...	५२
सेरामपुर बाइबल	(सं. १८८४)	...	५३
महाभारत सभापर्व	(सं. १८८०)	...	५९
बहत्र सुधाको कथा	(सं. १८८०-९०)	...	६०
महाभारत आदिपर्व	(सं. १८८९)	...	६१
रामाश्वमेध	(सं. १८९० पूर्व)	...	६२
दशकुमारचरित	(सं. १८९३)	...	६४
रुद्राक्षमहात्म्य	(सं. १८९४)	...	६६
सुरेन्द्रको पाठ्यपुस्तक	(सं. १८९४ तिर)	...	६७
इङ्गलिस्तान वंशावली	(सं. १९०९ अगावै)	...	७०

समाप्त

N895.51408
Po835p
2050
107639
पोखरेल, बालकृष्ण
पांच सय वर्ष.
TRIBHUVAN UNIVERSITY
CENTRAL LIBRARY
KIRTIPUR
(NEPAL)
PLEASE HELP US TO KEEP THE BOOK
CLEAN & MOVING
CamScanner